

Kósa Tibor

Életrajz

Kósa Tibor, felesége 20 éve bekövetkezett halála óta egyedül él. Néhány éve költözött fia családja közelébe, Zugló kertvárosi részében egy másfél szobás lakásba. Jövőre lesz 100 éves, de 70-nek sem néz ki, igen aktív életet él. Napilapot és több hetilapot járát, figyelemmel követi a magyar politikát, olvas, hangversenyre és színházba jár, és rendszeresen utazik Magyarországon és külföldön is. Egy századot felölelő életéről szívesen és részletesen mesélt egy kávé és saját sütésű kalácsa mellett.

Az apai nagyszülők Balassagyarmatról jöttek fel Pestre. Nem tudom, miért jöttek fel Balassagyarmatról, és azt is csak sejtem, hogy mikor, az 1900-as évek legeslegelején. A nagyapám, Kohn Emil suszter volt. Cipőket javított, de készített is. Van egy olyan halvány emlékem, hogy talán vásárra is vitt a cipőiből. De nem hiszem, hogy ez volt a döntő. Nekem is csinált cipőt, s aztán évekig lehetett hordani, mert az nem ment tönkre. Nem volt okos ember, nagyon egyszerű kis suszter volt. A legfőbb jellemzője a becsületesség volt. A felesége, Steiner Rozália primitív asszony volt a köbön, és rosszindulatú is. Ő nem dolgozott. A nagyapám nagyon egyszerű munkásember volt, zöld köpenyben, zöld köténnyel ingujjban ült a konyhában a háromlábú kis székén, és dolgozott. Volt egy kis sapkája, ami mindig a fején volt [lásd: kápedli]. Nem emlékszem, hogy sapka nélkül lett volna. Szakállja nem volt, de bajusza igen. A nagymama őszült, kis konty volt a feje tetején. Egyszerűen öltözött, egy blúz és egy hosszú szoknya, és nyilván magas szárú cipő.

Az apai nagyszüleim egyszerű munkásemberek voltak, az egész életvitelük, a körülményeik, a lakásuk. Olyan prolik, amilyenek ma már nincsenek. Ez a réteg nincs már. A legprolibb proli módon éltek. Újpesten, a Szent István téren egy proliházban lakott, szoba-konyhás lakásban. Az a ház már nincsen. Ez egy földszintes ház volt, többen laktak ott. Egy nagyon egyszerű lakás volt, udvari szoba, abban volt egy dupla ágy, és volt, ha jól emlékszem, még egy tálaló. Semmi egyéb nem emlékszem. A szoba nem volt alkalmas az életre, nem lehetett leülni, sötét volt és kicsi. A konyhában zajlott, gondolom, az élet. Én néhányszor voltam az apámmal kint, Újpesten. Akkor a konyhában üldögéltünk.

Nincs ilyen emlékem, de nem hiszem, hogy különösen vallásosak lettek volna. Gondolom, hogy a nagyünnepeken elmentek a templomba. Csak abból következtetek vissza, hogy apám, anyám mennyire voltak vallásosak. Gondolom, hogy kóserek voltak. Nem tudom, gondolom. Ami szokott lenni [mezüze] az ajtófélfán, az minden bizonnyal volt. Nem tudom, de biztos vagyok benne, mert még a szüleimnél is volt az ajtófélfán.

Két gyerekük volt. Édesapám 1880-ban született. Hogy az öccse mikor született, azt nem tudom, de gondolom, hogy az obligát három év után. Nem taníttatták a gyerekeket. Nem emlékszem, hogy apámnak milyen iskolai végzettsége volt. De volt érzéke az újra. Apám fűszeres volt, az öccse valamikor az 1900-as évek nagy emigrációs hullámában Amerikába került. Az apám még néha egy-egy levelet váltott vele, de nekem velük semmiféle kapcsolatom nem volt, New Yorkban élt. Azt tudom, hogy egyszer a lányáról küldött egy esküvői képet, és ez a kép egy jó polgári szintet mutatott.

Nem volt igazi kapcsolat a nagyszülőkkel, mert az apám házasságával, mondjuk, egy fél szinttel magasabb társadalmi osztályba kerültek. Ez nem azt jelenti, hogy anyám soha nem járt apai nagyapámnál látogatóban, de nem ez volt a jellemző. Akkor még volt a BURV villamos Újpestre, a Nyugattól indult [*Újpest a 19. század közepére a bőrfeldolgozás és asztalosipar központjává lett, és az itt működő üzemek dolgozóinak, illetve a nyersanyag- és áruszállítás megoldására a Ganz és Tsa Vasöntöde és Gépgyár Rt. és a Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank létrehozta a Budapest-Újpest-Rákospalotai Villamos Közúti Vasutat (BURV). A társaság a vonatok mellett villamost is üzemeltetett, amely a Nyugati pályaudvartól Újpesten és Rákospalotán át a Keleti pályaudvarig közlekedett. – A szerk.].*

Kisgyerek voltam még, amikor meghaltak. Apám 1914-ben vagy 1915-ben vonult be az első [világ]háborúba, akkor még talán éltek. Újpesten vannak eltemetve a zsidó temetőben, de soha nem voltam ott.

Az anyai nagyapám, Schattelesz József 1848-ban vagy 1849-ben születhetett, és 1915-ben vagy 1916-ban halt meg. Emlékszem a temetésére. A nagyanyám, Goldarbeiter Netti 1852-ben született, nem tudom, hol, és azt hiszem, szűcsök voltak a szülei. Innen jöhetett a nagyanyám készsége, hogy mindent meg tudott varrni. Ott ült a varrógépnél, és varrt. A nagyanyám mindent varrt, kalapot és szalmakalapot s zsabós ruhát. Mindig nagyon netten öltözködött. Varrt cipőt is, mert megtanulta. A nagypapa öltönyben, nyakkendőben járt, és volt bajusza. Otthon németül beszéltek, és a nagyanyám Goethét olvasott, és Faustot idézett németül nekem. Ezt csak azért mondom, hogy a szintet érzékeltessem. Ez a suszter apai nagyapától és a környezetétől teljesen más világ volt. Nagyon sokat köszönhetek a nagymamának. Ez egy Schubert album. Ez van beleírva: „*Meinen lieben Enkel Tibor*” (Az én kedves Tibor unokámnak tartós megemlékezésül). És az aláírás: özvegy Schattelesz Józsefné. Meggyőződésem, hogy nagyon sokat örököltem ettől a nagymamától. Én azt hiszem, hogy ezek a bácskai zsidók németül beszéltek egymás között. Legalábbis a nagyanyám szívesebben beszélt németül. Lehet, hogy anyámmal is németül beszélt, ezt nem tudom. De egyszer régen volt a kezemben egy levelezőlap, amit a fiának, Richárdnak írt németül. A fia akkor katona volt. A nagyszüleim annyira voltak vallásosak, hogy a kóserséget tartották, és a nagyünnepekkor elmentek a templomba, és péntek este azért még volt gyertyagyújtás [lásd: péntek esti gyertyagyújtás].

Az anyai nagyszülők Újvidékről jöttek. A nagypapának valami vegyeskereskedése lehetett, gondolom, ahol cérnától kezdve a vasoszlopokig minden volt. Nem tudom, mekkora üzlet volt. Ők Újvidéken egész biztos, hogy nagyon tisztos polgári jólétben éltek. Ez csak visszakövetkeztetés. Volt valamikor az Úttörő Áruház a Kossuth Lajos utcában. Ez azelőtt egy Nagykovácsi Milenkó nevű emberé volt [lásd: Nagykovácsi (Nagykovácsy?) Milenkó], eredetileg Kovácsevics Milenkó, aki Újvidékről került föl Pestre [*Nagykovácsi pályafutásáról lásd a szócikket: Nagykovácsi*

(Nagykovácsy?) Milenkó. – A szerk.]. Ő volt Újvidéken a gazdag ember. És tudom, hogy anyai nagyapám ezzel a Kovácsevics Milenkóval Újvidéken igen jóban volt. Feltételezem, hogy ez jelenti az ő szintjüket Újvidéken. És aztán egy szívességből aláírt váltón mentek tönkre. És így jöttek fel Pestre. Nem tudom, mikor kerültek fel Budapestre, de biztos, hogy az 1900-as évek legelején.

A nagyszüleimnek a Conti utca [*Ma: Tolnai Lajos utca. – A szerk.*] 24-ben volt egy szatócsüzletük. Mint Újvidéken, csak sokkal alacsonyabb szinten. Ez az üzlet lett a megélhetése aztán a nagyszüleimnek, amikor feljöttek Újvidékről. Ez a Conti utca a kuplerájnegyedben volt. A Népszínház utca kuplerájutcái sorban a Kender utca, a Víg utca, a Német utca, a Conti utca. A kuplerájt úgy kell érteni, hogy kint álltak a házak előtt a pengős kurvák, és kínálták magukat. Aztán bementek a házba, és mindegyiknek volt egy szobája. A szalon más volt, ott kívül nem álltak. Ez a kuplerájnegyed borzasztó volt. Azt ma nem lehet elképzelni. Valamikor ott volt a „Népszava” szerkesztősége a Conti utca és a Népszínház utca sarkán. A Conti utca 24-től jobbra három nyilvánosház volt, balra, a Déry utca sarkán egy. A Bérkocsis utca keresztezi a Conti utcát, ott is volt emlékezetem szerint jobb oldalon egy és bal oldalon egy. És a „Népszava” közvetlen közelében volt egy szalon. És ez ismétlődött a Víg utcában és a Kender utcában. A lányok a házak előtt álltak, és kínálták magukat.

Az anyai vonalnak különböző rokoni kapcsolatai voltak. A Friedmann Mór nagybácsi a Révay utcában lakott, és a ház és a mellette lévő szálloda az övé volt. Zsírnagykereskedő volt. A Friedmann nagybácsinak három gyereke volt. A lánya, a Hedvig egy újpesti orvoshoz ment feleségül. Azokat elvitték, elpusztultak. A két fia érettségizett volt. A kisebbik fiú, a Sanyi az apjánál dolgozott. A nagyobbik fiú, a Kornél, a gazdag zsidó polgár fiúgyereke a huszárokhoz vonult be, huszárhadnagy, zászlós, mit tudom én, mi volt az első háborúban. Annyira mihaszna ember volt, hogy soha nem volt foglalkozása igazából. Utána semmit nem csinált. A gazdag embernek a semmirekellő fia volt, aki lumpolt, kártyázott, nőzött. Mindenki otthon lakott, aztán a lány férjhez ment Újpestre, az orvoshoz.

A Friedmann bácsi felesége egy elhízott valaki volt. Miután a Friedmann bácsi volt az egyik házassági tanúnk, kötelező látogatáson voltunk náluk, és ebből elég is volt egy. Kötelező volt tanúnak hívni, lehet, hogy anyámék kívánsága volt. A gettó után találkoztam a Móric bácsival. Meglátogattam. Akkor már csak egyedül volt. A felesége nem maradt meg, a gyerekek közül egyedül a Kornél maradt meg. A Móric bácsi a nagyanyám utolsó napjainak egyikén ott volt nálunk, a Déry utcában, mert a régi lakásba mentünk vissza. Aztán, hogy mi lett vele, nem tudom.

A nagyszüleimnek három lányuk és egy fiuk volt. Minden gyerek Újvidéken született. Anyám volt a legfiatalabb lány, 1882-ben született.

A Gizella tánte Szlavóniába ment férjhez, Pozsegára, ugyancsak egy vegyeskereskedőhöz, a Haas Sámuelhez [*Pozsega – szabad királyi város volt Pozsega vm.-ben (Horvát-Szlavónia), a vármegye törvényhatóságának és a Pozsegai járás szolgabírói hivatalának, kir. törvényszéknek, járásbírósnak, kir. közjegyzőségnek és közjegyzői kamarának stb. székhelye; volt főgimnáziuma, felsőbb leányiskolája, földművesiskolája. Lakosainak száma 1850-ben 2600 fő volt, 1891-ben 4100 (75% horvát és szerb, 12% német, 7% cseh, 5% magyar és 1% vend; hitfelekezet szerint 85% római katolikus, 9% görögkeleti és 5% izraelita), 1910-ben 5900 fő (70% horvát, 8% szerb, 8% magyar, 7% német és 5% cseh). Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. – A szerk.*]. A Sámuel annyira félt a katonaságtól az első háborúban, hogy kihúzatta a fogait, hogy ne

hívják be. És jött Pestre látogatóba; ez is milyen világ volt. Nálunk aludt, de mi is egy egyszobás lakásban éltünk, a dupla ágyban neki is volt hely. De azért elment a Royal Orfeumba [1908–1933 között Budapest legszínvonalasabb mulatóhelye, legnagyobb varietéje. 1933 után zenés operettszínház, majd kabaré. 1935-től Royal Színház néven üzemeltették. A háború után, 1945 májusában az elsők közt nyitotta meg kapuit Royal Revü Varieté néven. Műsorán főként artistaprodukciók szerepeltek, de revüiben jó nevű kabarészerzők és színészek is fölléptek. 1951-től Fővárosi Víg Színház lett, ahol háromfelvonásos operetteket játszottak. Az épületet 1955-ben bontották le. – A szerk.]. És fiákerrel ment oda, és fiákerrel jött haza.

A pozsegai ház frontrésze volt az üzlet. Az üzletre csak annyiban emlékszem, hogy ha belépett az ember, a bal oldalon volt a rövidáru és a jobb oldalon a nehezebb dolgok. De az udvaron is volt egy rész, ahol vasáruk voltak, amiket kiterjedésüknél fogva nem lehetett bevinni. Ha jól emlékszem, egy raktáépületszerűség is volt az udvaron. Jó néhány szobás lakásuk volt zongorával, nem pianínóval. A zongora a szalonban volt, ahol a vendégek voltak. Én ugyan sok vendégre nem emlékszem, de voltak. És akkor emlékszem, hogy az unokanővéremmel produkálnunk kellett magunkat. Arra emlékszem, hogy a nővérem mindig tiltakozott, hogy ketten produkáljuk magunkat. Fürdőszoba is volt a házban. Biztosan volt alkalmazott. Elképzelhetetlen, hogy ne lett volna.

Egy fiuk és egy lányuk volt. A lányukat Svájcban neveltették, a fiuk meg a frankfurti gazdasági vagy milyen iskolába járt. Karlsbadba, a Bledi-tóhoz mentek nyaralni [Karlsbad (Karlovy Vary) – híres fürdőhely volt Csehországban; Bledi-tó – üdülőhely Szlovéniában. – A szerk.]. Tehát mindenképpen az anyagi lehetőségeik fölött éltek. Aztán végül tönkrementek. Én tizenöt éves lehettem, 1923-24 körül lehetett, amikor náluk voltam, már Jugoszláviában [Akkor még: Szerb-Horvát-Szlovén Királyság; 1929-től volt Jugoszlávia. – A szerk.], és akkor mentek tönkre. Azt hiszem, hogy ugyanabban a házban maradtak, csak az üzletet adták el.

Tizennégy éves koromban megbetegedtem, kilenc hónapig voltam az Erzsébet szanatóriumban [Erzsébet Királyné Szanatórium – a mai Országos Korányi TBC és Pulmonológiai Intézet elődje, melyet 1901-ben alapított Korányi Frigyes. – A szerk.], és onnan kiszabadulva voltam lent, azt hiszem, három hónapig egyszer. Aztán lehet, hogy még voltam egyszer-kétszer. A gyerekek akkor már nagyocskák voltak, hiszen Gizella tánte talán a legidősebb nővére volt anyámnak. Az unokanővérem, Feodóra – mi Feának hívtuk – olyan tizenhét-tizennyolc éves lehetett. Az unokabátyám, Milán akkor húsz éves lehetett. Milán, aki Frankfurtban volt, kicsit világot látott, cionista volt. És ugyanakkor emlékszem, hogy egyszer egy kerti mulatságon, amin én is részt vettem, horvát nacionalista hang uralkodott. Az asztalra felugrálva énekelték a horvát himnusz. Milán elpusztult a háborúban, de nem tudom, hol és hogyan. Fea túlélte a háborút. Még előtte férjhez ment egy orvoshoz, akinek jól menő rendelője volt, emlékszem, még röntgengépe is volt. Nova Gradiškán éltek [Az egykori Újgradiska – Pozsega vm.-ben (Horvátország) lévő község, 3600 főnyi lakosának többsége (60%) horvát anyanyelvű volt az 1910-es népszámláláskor, s a lakosság töredéke (5%) volt csak magyar ajkú. A trianoni békeszerződést követően a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. – A szerk.]. A Fea két fia közül az egyik a csetnikekhez csatlakozott, és így a Fea családjának volt ennivalója, mindenük rendben volt. Ennek ellenére Fea férje valahol eltűnt. A két fiú túlélte. Az egyik hajóorvos, a másik gyerekgyógyász.

Haas Sámuel 1945-ben halt meg, Gizella tánte túlélte, és a lányánál élt, Nova Gradiškán.

Anyám másik testvére volt a Malvin tánte. Nem tudom, milyen foglalkozású férje volt, aki maláriában [(mocsárláz, váltóláz) – szúnyogok terjesztette, magas lázzal és hidegrázással járó járványos betegség. – A szerk.] halt meg, Malvin tánte 1920 táján halt meg, skarlátban. Pesten éltek. A Malvin tánte a Friedmann bácsinál dolgozott a sertésvágóhídon. És egyébként jellemző, hogy hozott friss tepertőt, és nyugodtan ettünk otthon [lásd: étkezési törvények], persze nem a kóser tényezőkon.

És volt anyám öccse, a Richárd, aki Ballára magyarosított. Richárdból drogista lett, ez az állatfajta ma már nem létezik. Tehát különböző gyógynövények és gyógyszeráru. Különböző kenőcsöket csinált, de óvszerek is voltak már. Emlékszem, egyszer voltam nála látogatóban Nagybecskerekben, akkor csomagolta. Ahol most a Gödör van, ott volt a Marokkói udvar [A mai Erzsébet tér és a József Attila utca környékén volt a hajdani, három utcára néző, kétudvaros Marokkói udvar, amely egykor Pest második legnagyobb bérháza volt (nevét egy „marokkói” figurát ábrázoló domborműről kapta). Az 1700-as évek végén kezdték építeni, és gróf Festetics Antal vásárolta meg 1802-ben. A Marokkói udvar tömegbérház volt: szobái és földszinti üzletei szűkösek voltak, a lakások többsége minden komfortot nélkülözött. (Az épületet az 1960-as évek elején lebontották.) – A szerk.]. Ott volt egy drogéria, ott dolgozott a Richárd nagybátyám, miután a katonaságtól hazajött, vagy a katonaság előtt. Ő Pécsen volt szanitéc az első világháborúban. Emlékszem, hogy úgy jött haza, hogy tele volt tetvekkel, és a nagyanyám minden ruhát leszedett róla, és bele egy nagy mosófazékba. És amikor itt kezdődött a fehérterror [lásd még: antiszemita közhangulat az 1920-as évek elején], akkor a Richárd nagybátyám Bécsen keresztül Pozsegára ment a nővérehez, a Gizi tantéhoz. És ahogy ez már zsidó polgári körökben szokás volt, összesadhenolták őket [lásd: házasságközvetítő]. A Richárd egy vagyontalan fiatalember volt, de nagyon jó megjelenésű, szimpatikus jelenség. Világosan emlékszem rá. Pakráról a Frida tantét vette el feleségül [Pakrác – Pozsega vm.-ben lévő ún. politikai község volt, 1891-ben 2100, 1910-ben 3300 horvát, szerb, magyar, német és cseh lakossal, a járási szolgabírói hivatal, járásbíróság és adóhivatal székhelye. Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. – A szerk.]. Aztán elmentek Nagybecskerekre, ahol Richárd egy drogériát nyitott, és két gyereke lett. A Frida tantétól volt pénz a drogéria megnyitására. A szülei nagyon jómódúak. Egyszer voltam náluk Pakrácon. Nagy házuk volt, és a megjelenésük is a jómódú embereket jellemezte. A Frida tánte egyszer feljött Pestre, nálunk lakott, illetve egy szemközti házban aztán. Igen nagy orra volt, és megoperáltatta akkor. Ez volt olyan 1925-ben. S emlékszem, mennyire fel volt szabva.

Az apám fűszeres volt, és ha megmondom, hogy hol, akkor mindjárt látható a színvonal. A Conti utcában, az is a Népszínház utca környéke, a kuplerájnegyed. Ez az a környezet, ahol én felnőttem. A szüleim 1902-ben vagy 1903-ban házasodhattak össze. Nem tudom, hogy ismerkedtek meg. Ez nem ma volt, ez régen volt, amikor összehozták a házasságot. Anyám beszédhibás volt. Ha izgatott volt, akkor dadogott. A nagyszülők Újvidékről tönkrementen jöttek fel. Nem tudom, mikor mentek tönkre. Anyám gyerekkoráról semmit nem tudok, csak annyit, hogy Újvidékről jöttek el a jómódból a szegénységbe. Anyám akkor tizenhét-húsz éves lehetett. Amikor feljöttek – ezt most csak összerakom –, nyilván a Conti utcai fűszerüzlettel kezdték itt az életüket. Anyámnak óriási trauma lehetett az újvidéki polgári létből feljönni egy Conti utcai környezetbe. Biztos, hogy ez anyámra igen nagy hatással lehetett. Talán ez váltotta ki nála a dadogást. És talán ezzel magyarázható, hogy az újvidéki polgári létből az újpesti suszter apámhoz ment feleségül, aki egy nagyon becsületes, tisztességes ember volt, és azon kívül semmi. Emlékszem, hogy fél kiló lisztet

csomagolt előre. És emlékszem arra, hogy milyen precizitással vigyázott arra – akkor még ilyen kétkarú mérleg volt –, hogy a mérleg nyelve pontosan egymással szemben legyen. Tehát egy szikrányival nem akart csalni. Anyám nem tudom, milyen iskolába járt, de olvasott. Nem rózsaszínű könyveket és nem krimiket.

Ketten voltunk testvérek. Volt egy bátyám, aki mielőtt én megszülettem volna, meghalt. Én 1908-ban születtem, és 1911-ben született az öcsém, Kósa László Róbert.

A nagyszüleim átadták a Conti utcai üzletet, amikor anyám férjhez ment. Ez volt a hozomány. Apám, azt hiszem, 1915-ben vonult be, és rögtön fogságba esett a Pripjaty mocsaraknál [*Ez volt Európa legnagyobb mocsárvidéke a mai Dél-Belorusszia és Észak-Ukrajna területén. – A szerk.*], és fogságban volt több mint öt évig. Ezek az emlékek sokáig nyomasztották. Nagyon sokáig álmodott a különböző kozák kancsukákról. Vlagyivosztokból jött haza az első transzporttal az első világháború után. Egy kis japán hajón jöttek haza, nehéz körülmények között. A Sárga-tengeren előre figyelmeztették őket, hogy nagyon viharos lesz. Amikor hazajött, karanténban volt hosszú ideig, ha jól emlékszem, Inotán, de oda nem lehetett menni látogatóba [*Az első világháború után működtek ún. hadifogoly leszerelő táborok (Csóton 1920 és 1923 között, Zalaegerszegen és Inotán 1919–1920-ban). A leszerelő táborokról a következő olvasható: „Az I. világháború után hazatérő hadifoglyok leszerelési ügyeinek egységes lebonyolítására létrehozott táborok, amelyek előbb 3, majd – 1920 júniusától – 14 napos egészségügyi vesztegzár állomásként is működtek. A 14 napos kötelező karantén lehetőséget nyújtott a hazatérők megfigyelésére és a politikai vagy egyéb szempontból gyanús elemek kiszűrésére” (mek.niif.hu/01300/01340/html/fond08.htm - 103k). – A szerk.*].

A Conti utcai boltban petróleumtól kezdve aprófaig minden volt, tehát ez egy szatócsbolt volt. Kenyér, liszt, sárgaborsó meg egyebek, mindenféle külön zsákban voltak. De még pálinka is volt. Volt egy kis pult, reggel jöttek be, és kértek egy fél deci kevertet. Emlékszem, hogy az császárkörte rummal volt. Az volt kiírva, hogy Kohn Ignác.

Az utcáról volt két ablak és egy ajtó. A két ablak között volt az ajtónyílás, rendes fémrolóval. Az egyik ablak mögött volt a kávépörkölő, és a másik mögött kisebb cukrászok részére melasz és pörkölt mogyoró, amerikai mogyoró, ilyet is tartottak aztán később. Az ablaknál volt egy nagy-nagy hordó, abban volt a melasz. És emlékszem, hogy vizesvödörbe mártott kézzel kellett kiszedni a melaszból. A boltot, azt hiszem, valamikor átalakították, úgyhogy a lakószoba kisebb lett. Egy fordított L alakot kell elképzelni, és az L talpánál nyílt a konyhába vezető ajtó. Gondolom, hogy valamikor ott vághatták el, úgy nagyították meg a boltot. Mert a lakószoba és a konyha között az üzleten keresztül kellett járni. Volt a szenesraktár, a fásraktár is ott volt.

A boltban volt egy kendermagos tyúkunk. Ez nyilván abban az időszakban, amikor nem nagyon jó volt az ellátás. És volt macskánk is. A tyúk a mákdarálónál lehullott mákszemeket szedegette fel. És a macska erre féltékeny lett, és rápisilt a mákra.

Azért annyi modernség volt, hogy nálunk hamar volt gáz. Volt az ún. Auer-harisnya, ez egy preparált vászon, és az izzott, és attól lett világos, tehát a lángot nem lehetett látni [*A 18. század végén állítottak elő először kőszénből világítógázt (légszeszt), a 19. század első felében néhány gazdag pesti polgár házában már volt gázvilágítás (kőszén alapú, esetleg repceolajból előállított gázzal). Később kőszén helyett olajból is állítottak elő világítógázt. A gáz ún. gázharisnyákban*

eléggé árasztott fényt. A gázvilágítást – elsősorban a lakásokban – a 20. század elején kezdte fölváltani a villanyvilágítás. – A szerk.]. Azt hiszem, hogy ilyesmi ma még a Várban egyes helyeken van. Akkor a lakásban lévő csillárban is volt egy ilyen gázlámpa. Aztán később, amikor hazajött apám, ez 1920-ban lehetett, akkor aztán villanyt is bevezettetett; telefonunk volt. A telefonszámunk 2958 volt. Az üzletben volt telefon. A modernsége jellemző volt, hogy volt mákdaráló és kávédaráló. A mákdarálóhoz később egy villanymotort szereltek fel. Volt egy kávépörkölőnk is. Emlékszem, talán egy kiló kávé pörkölt egyszerre. Amikor készen volt, akkor apám kiállt az ajtó elé, és egy likacsos tepsiben rázta, és szinte az egész utca tele volt a kávéillattal. Tehát azért volt egy törekvés a modernsége: a gázra való átállással, a gáztól a villanyra, a telefonnal, a villanymotorttal hajtott mákdarálással. Tehát valami, valami igyekező egy színtesebb életre. Ez valószínűleg az anyám hatása volt, mert ő egy más szintről került le. És azért apámnak erre meg kellett felelni.

Nem tudom, hogy volt a nyitva tartás, de arra emlékszem, hogy egyszer a szüleim Siófokra elmentek nyaralni, és arra is emlékszem, hogy este elmentek sétálni, és apám időnként cukrászdából hozott süteményt. Szombaton nyitva volt a bolt [*Vagyis nem tartották be a szombati munkavégzés tilalmát.* – A szerk.], és lehet, hogy vasárnap is. A nagyünnepekkor bezártak. Biztos, hogy sokáig volt nyitva.

Apám anyámmal együtt csinálta a boltot, és volt egy szolgálólányunk. Volt egy pénztárfülke, amiben, azt hiszem, cigaretta is volt. De a pultnak volt egy fiókja, az volt a pénztár. Az első világháború alatt, amíg nem volt itt az apám, anyám vitte az üzletet. Apám még nem lehetett itthon, és a harisnyámba dugta anyám a pénzt, és nekem kellett elmennem beszerezésre a Krausz és Böhmhöz a Király utcába. Kiskocsit húzott a szolgálólányunk.

A környéken általában szegény emberek laktak, akik rendszeresen, nem is kevesen, heti fizetéssel vásároltak. De nem emlékszem egyetlen esetre sem, hogy valamiféle ellentét vagy veszekedés lett volna, hogy elmaradtak volna. A kapcsolat olyan volt érdekes módon – erre is világosan emlékszem –, hogy a szemközti házban lévő egyik emeleti lakásból felhívtak engem, hogy nézzem meg a karácsonyfát, hogy az milyen szép.

Amikor a nagyszüleim átadták az üzletet, akkor a Friedmann nagybácsi segítségével lett fuvaros a nagyapám. Stráfkocsija volt, ez egy nyílt platójú kocsi. Valahol a Mester utca végén tartotta. Emlékszem, hogy egyszer elvitt, és egy lóra felültetett. De ez nem tarthatott sokáig, mert 1915-ben meghalt. Amikor anyám férjhez ment, a nagyszüleim a Haller utca és a Gát utca sarkára költöztek. Volt a gazdag nagybácsi, a Friedmann J. Mór, aki nem tudom, ki révén volt nagybácsi, és az az egyik háza volt. Az egy egyszobás lakás volt. És ugyanott lakott a Malvin nagynéném, ugyanazon az emeleten. A nagyszülőknél, érdekes módon, a két ágy nem egymás mellett volt, hanem hosszában. Nem nagyon van emlékem, hogy a nagyszülőkkel összejártunk volna. Széderestén lehet, hogy együtt voltunk. És emlékszem a má nistánura [*má nistáná*]. Később, nagyapám halála után, odajártunk látogatóba a nagyanyámhoz. Emlékszem, gyalog a Conti utcából a Teleki téren és a Ludovikán át átvágtunk a Gát utca–Haller utca sarkán lévő lakásba.

A Haller utcai lakásból a kömmün alatt – annak érdekében, hogy a gazdag nagybácsi, a Friedmann J. Mór lakása érintetlen maradjon, tehát ne költöztessenek oda be senkit – nagyanyám odaköltözött a Révay utcába. Ez egy nagy lakás, talán négy-öt szobás úri lakás volt, és valószínűleg az egyik cselédszoba volt az, amibe beköltöztették a nagymamát. A nagymamához jártunk két-három

hetenként biztosan. Amikor a nagyanyám már özvegy volt, akkor a részére egy szobát béreltünk a mi házunkban, az első emeleten.

A ház, ahol mi laktunk, kétemeletes ház volt, de az árnyékszék az udvar túloldalán volt. Egymás mellett négy vagy öt árnyékszék. Arra emlékszem, hogy a fürdés minálunk úgy történt – nem gyakran, talán három-négy hetenként –, hogy a pincéből fölhoztak egy dézsát, és abba melegítettek vizet a sparhelten. És akkor sorban a család, először az öcsém, aztán én, aztán anyám és végül az apám fürdött. Mosdás volt természetesen, a konyhában volt egy mosdóállvány lavórral.

A lakásunk a bolt mögött volt. Ha az L befejezését meghosszabbítom az utca felé, ott egy ajtó nyílt a lakásba. Egy szoba volt. Az utcával határos fal mellett volt az én fekhelyem, egy dívány. Az ajtó mellett egy zománcos kályha volt, szénnel fűtöttük. És volt az öcsémnek parallel a szüleim két ágyával a gyerekágya. Volt a szokásos két szekrény, éjjeliszekrény, egy nagy asztal.

A konyhában volt egy rendes takaréktűzhely, egy sparhelt és egy asztal. A konyhaasztal kihúzható volt, és úgy volt ágy [*A cseléd lányok tipikus „bútordarabja” volt az ágy alá alakítható konyhaasztal. – A szerk.*]. A konyhaasztallal szemben volt egy ajtó, amit nem használtunk, ami a raktárba vezetett át, de ami be volt állítva szénnel vagy fával. Oda került később egy kétlángú gázrezsó.

Sokkal-sokkal később sikerült a lakásunk melletti szoba-konyhas lakást kibérelni, és így lett egy kétszobás lakásunk, és akkor lett először egy saját szobám – a konyha, a hozzácsatolt szoba-konyhas lakásból. Az első szobában voltak anyámék, aztán nagyanyám és az öcsém, és a konyhában voltam én. A konyhában még kvartetteztünk is.

Mindig volt szolgálóleányunk [lásd: cseléd], aki a mosás-vasalástól kezdve mindent csinált, a gyerekekkel is foglalkozott. A főzéssel nem, az kóser főzés volt. A cseléd a konyhában aludt, és kint is evett, a konyhában, egyedül. A szolgálólány általában nem zsidó volt. Illetve volt egy, valahonnan Kárpátaljáról jöhetett, ő – feltételezem, hogy – zsidó volt, aki szardíniát nem evett, merthogy ő még ilyet életében nem evett. Mindenhol voltak ezek, például Erdélyből. Emlékszem, hogy töltött káposztát olyat soha életemben nem ettem, mint amit az erdélyi leány csinált.

Talán egyedül a Kántor Ilonka volt sokáig. Ő egy elszegényedett debreceni polgárcsaládnak az egyik lánytagja volt. Most visszagondolva, református családból származott, azt hiszem. Ragyogóan tiszta volt. A mosóteknő mellett ott állt, és tiszta volt. A fehér köténye fehér volt. A nagymosást a cseléd csinálta, emlékszem, súrolókefével, és a padlásra kellett fölvenni a ruhát szárítani. Főzött is, de azért a lényegi főzés anyámé volt. Ilonka előkészített mindenfélét, de azért az anyám főzött. És ehhez, mondjuk, a konyha és az üzlet közti ajtó nyitva kellett hogy legyen. Nagyon sokan jöttek, mert sehol az utcában nem volt még egy bolt. Ilonka aztán rendesen férjhez ment, és tisztességes polgári életet éltek. Emlékszem, hogy anyám gondosan végigvizitálta a holmiját, amikor elment, hogy nem visz-e el valamit. És én éreztem, hogy ez így megalázó. A szolgálólányokat cselédközvetítőn keresztül szereztük.

Arra emlékszem, hogy péntek este volt gyertyagyújtás nálunk, de ennek semmiféle vallási felhangja nem volt. Ez így szokás, hogy péntek este gyertyát gyújtunk, és kész. És volt fehér damasztal terített asztal, meg a szokásos rituálé. De ennél többre nem emlékszem, csak hogy mindkettőnk fejére tette a kezét és egy áldásszerűséget mondott. A rituálénak megfelelően

héberül olvasott, amiből mi, picik egy szót sem értettünk. Halotti évfordulókon is gyújtottak gyertyát néha [lásd: jahrzeit]. Kórság volt természetesen, és húsvétkor természetesen volt edénycsere [lásd: Pészah]. Tartottunk szédert is, és amikor apám nem volt, anyám vezette a szédert, és én mondtam a má nistánut. Nagyünnepeken pedig elmentünk a templomba, a Dohány utcába [lásd: Dohány utcai zsinagóga], ahol nem bérelt, hanem vásárolt ülésünk volt [A hitközségi adóbevétel egyik tétele volt a zsinagógák ülőhelyeinek bérletbe adása. A bérletet az őszi nagyünnepek előtt kellett megújítani a következő évre. Az ülőhelyen szerepelt a tulajdonos neve. Amennyiben valaki naponta látogatta a zsinagógát, a padhoz tartozó kis fiókban tárolhatta imakönyvét, táleszt és tfilinét. Az ülések ára különböző volt, attól függően, hogy a zsinagóga mely részén voltak. – A szerk.].

A Rabbiképző Intézetnek az elemi iskolájába jártunk mind a ketten, a Röck Szilárd utcába. Az elemi iskola után engem – biztos, hogy ez az anyám akarata volt – a Tavaszmező utcai Madách Gimnáziumba írtak be [lásd: Madách Imre Gimnázium]. Az öcsémet, aki három évvel fiatalabb volt, a Német utcai polgáriba [lásd: polgári iskola]. Miért? Mert lemérte anyám a kettőnk szellemi képességeinek különbözőségét. Az öcsém felső kereskedelmibe járt [lásd: kereskedelmi iskolák]. Nem volt egy különösen okos ember, olyannyira nem, hogy vizsgázott a kereskedelmi negyedik osztályából, de nem érettségizett le. Külön volt akkor az osztályvizsga és az érettségi. Az érettségit nem sikerült letennie. Utána a Hutter és Lever cégnél helyezkedett el mint könyvelő [A Hutter és Lever R.T. szappan és olajgyár („őse” az 1831-ben alapított Hutter-féle szappanüzem, a későbbi Hutter József Szappangyár – Olajipar R. T.) három üzemből állt: szappangyárból (Thaly Kálmán utca), „a háború előtt itt készültek a cég legkedveltebb gyártmányai, az Asszonydicséret mosópor, az Elida-termékcsalád, a pipereszappanok és a VIM mosószer”, olajgyárból (Rákospalota) és a Vegetál-gyárból (Soroksári út), ahol olajkeményítőt állítottak elő. Az Rt. központi épülete 1921 óta az Erzsébet körút 6. szám alatt volt. („A gyáróriás ... – lévén korábbi német érdekeltség – 1946 és 1952 között szovjet tulajdonban volt.” 1953-ban a részvénytársaság beolvadt a Budapesti Illatszer- és Pipereszappangyárba.) (nol.hu/gyujtesek/lelohely/framed/324938/ - 10k -) – A szerk.]. Az öcsémé elég szerencsétlen élet. Régi zsidó családoknál [bevett szokásnak] megfelelően az ő feleségét tulajdonképpen nekem szánták. Én már akkor is a magam lábán álltam, és azt mondtam: „Köszönöm szépen, ez az én dolgom.” Lett ebből egy házasság, de ez egy nagyon buta asszony volt. Az édesapja a kisésti zsidó hitközségnek volt a rasekolja, és egy tejipari vállalatnak volt az igazgatója. És így kerültek össze apámékkal, akiknek viszont a fűszerüzletük volt a Conti utcában. A lány apjának apám vásárlója volt. Ez egy magasabb társadalmi réteg volt, de a lányt férjhez kellett adni. Ők talán 1938–39-ben házasodtak össze.

Engem elindítottak a gimnáziumban, és tanítottak hegedülni. Ennek jelentősége van az egész életemben. A kommun alatt nem volt tanárom, és anyám ahhoz szoktatott hozzá, hogy minden nap egy órát gyakoroljak. Eleinte anyám szorgalmazta, később megszerettem a zenélést. Akkor is gyakoroltam, ha nem volt tanárom. Később aztán megint jártam tanárhoz. Lőwy Mayernek hívták. Ő egy akadémiát végzett tehetséges zsidó hegedűs volt, jól tanított. Rendszeresen jártam hozzá, a Csengery és Aradi utca sarkán lakott. Akkoriban, az inasiskola évzáró ünnepségén, ahol tanulók is szerepeltek, figyelt fel rám a vendégzenekar vezetője, és ezután egy ideig velük is zenéltem.

Én tizennégy éves korom előtt megbetegedtem, és két évig beteg voltam. Ez egy hasi és tüdőtébécés folyamat volt. Két hasi operációval kilenc hónapig voltam a budakeszi szanatóriumban, aztán három hónapig a Gizella tántinál. És aztán újból megbetegedtem

ugyanazzal. A második alkalommal a Stefánia kórházban [*A Stefánia-gyermekekórházról van szó, ma: I. sz. Gyermekklinika. – A szerk.*] voltam, ahol katolikus nővérek voltak a nővérek. Az egyikhez, aki tanárnő lehetett, és novícia volt, bemehettem a klauzúrába, ott volt egy harmónium, és ketten muzsikáltunk. Ez nem tartott sokáig, mert aztán kitiltottak.

Tizenhat éves koromig beteg voltam, és ezért nincs nekem iskolai végzettségem. A gimnáziumból már nem fejeztem be a negyedik évet, amikor beteg lettem. Volt az orvos nagybátyám, a Kaschmaroff Lipót az anyai oldalról. Őneki volt két nővére, akik a Práter utcában laktak. Neki nagy fájdalma volt az, hogy bejárt a belgyógyászati klinikára, és nem fogadták el a szakvizsgához az ottani kötelező orvosi gyakorlatot, ezért magánprakszist folytatott. Ő azt mondta a betegségem után, a két hasi operáció után, hogy nem vállalhatok semmiféle olyat, ami izgalommal jár. Nem járhatok iskolába, nem tehetem ki magam felelőssel járó izgalomnak. Nem engedtek tovább tanulni, és így lettem optikus. Bár a Móric bácsi megpróbált egy bankban elhelyezni azzal, hogy majd le fogok érettségizni, de nem kellettem.

Én egy konok pasas voltam már akkor is. Az első helyem, ahol most a Korona Szálló van, a Kecskeméti utca – Kálvin tér sarka, ott volt egy nagyon szép, nagy, neves optikusbolt, Klein Dezső optikus boltja. Ott talán egy hónapig voltam, tanoncszerződésre nem is került sor, és egy gallért kellett volna vásárolnom az egyik fiatal főnök számára, és az nem olyan volt, amit akart, és egy pofont kaptam tőle. És én másnap már nem mentem be. A következő volt – de akkor már én kerestem állást – a Szervita téri templom mellett egy kis helyiség, a Refraktio Látyszerészeti Intézet. Ez egy egyszemélyes bolt volt, és ketten voltunk inasok. Annak a főnöke egy sváb volt, Königseder Zsigmond, egy nagyon egyszerű sváb papától származó fiú. De a Budai Dalárdában énekelt [*Az első magyarországi dalárda, 1856-ban alapították. A 19. század utolsó és a huszadik század első harmadában számos reprezentatív eseményen szólalt meg. – A szerk.*]. Ez a Budai Dalárda a budai középszintbe tartozó vagy oda törekvő fiataloknak a dalárdája volt. Amikor a Nemzeti Színházban passiójátékot adtak elő húsvétkor, akkor a Budai Dalárda adta a kórust. Ez azért valamiféle szintet jelentett. A főnököm elfütyülte a Dvorzsák „Humoreszk”-et – az a jó hegedűművészek ráadásdarabja volt, egy könnyed, kissé sziporkázó, technikás dolog, aki hegedülni tanult, nem tudta elkerülni, hogy a Dvorzsák „Humoreszk”-et megtanulja –, szóval elfütyülte ezt a darabot, hogy ismerem-e. Ismertem. Én akkor lehettem tizenhét-tizennyolc éves. A Zsiga lehetett olyan huszonöt-harminc körül. Ez a Königseder Zsiga egy vállalkozó fiatalember volt. Ő alapította az üzletet. Nem tudom, hol tanulta az optikusságot, de igen ügyesen művelte [*1928-ban könyvet jelentetett meg „A látyszerész ismeretek elemei” címmel az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T.-nél. – A szerk.*]. Később az orvosegyetemen végzett, és nőgyógyász lett, és Kőbányán volt egy rendelőintézet, ott volt a két háború között. A bátyja a Drasche Téglagyárnak volt a tisztviselője.

Másfél évig voltam ott. De eljöttem, mert igazában nem tanulhattam a szakmát. Sok mindenfélét tanultam, de azt is megtanultam, hogyan kell a Józsefvárosi pályaudvarról csónaképítéshez deszkát vinni Budakeszire, mert például erre is használták az inast. És ezt én nem akartam. Ez volt a második helyem. És akkor kerestem egy olyat, aki a szakmában ismert volt, és én is tudtam, hogy a szakma műszaki, technikai részét illetően a legjobb. Ő volt a Barna Andor. Az Izabella utca 11-ben volt egy kis helyisége. Miután én a Refrakcióból egy-egy javításra odamentem a Barna Andorhoz, megvolt a személyi kapcsolat.

Valamikor volt a Vörösmarty téren egy nagy optikuscég, a Calderoni és Társa, a tulajdonosa Hopp Ferenc volt, aki a Kelet-Ázsiai Múzeumot alapította. Ez egy nagyon előkelő üzlet volt. Nagyon nagy csönd volt, elegancia. Ott volt a Barna Andor a műhely vezetője, és tudom, hogy nagy része az árunak, amivel később önállósult, onnan származott. És talán onnan is voltak vevők, én nem tudom [Stefano Calderoni (1794–1881) lombardiai optikus, aki a 19. században telepedett le Magyarországon. 1819-ben alapította vállalkozását, a Calderoni és Társa látszerészetet. Társa a morva származású, német ajkú Franz Hopp (1833–1919) látszerész, a későbbi világutazó, műgyűjtő, mecénás, a Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum alapítója. Hopp segédlevelének megszerzése után két évre Bécsbe, majd négy évre az Egyesült Államokba ment szakmai gyakorlatot szerezni. Hazatérve betársult a cégbe, amelyet – megtartva a cég nevét – 1864-ben átvett és továbbfejlesztett. Az optikai profil mellé – az Eötvös-féle tanügyi reformok idején – meghonosította Magyarországon a tanszer- és iskolai szemléltetőeszköz-gyártást, valamint a fotográfiához szükséges anyagokat és felszerelést is. A céget 1949-ben államosították. – A szerk.].

Két évig voltam ott inas. Reggel nyolctól este hatig volt nyitva, ha jól emlékszem. Akkor még ebédidő volt, tehát haza lehetett menni egy órára, másfélre, nem tudom pontosan. Én nagyon sokat tanultam a Barna Andortól. De ha egy prizmás látcsövet javított, akkor elküldött, hogy ne lássam. Aztán a Barna Andornak Máriaremetén volt egy háza, és például oda kellett kivinni mindenfélét. Például azt is kellett csinálni. Én úgy lettem igazán optikus, és nem is akármilyen, hogy Németországból hozattam a szakkönyveket, és azokból tanultam, mert érdekelt.

Jártam inasiskolába is [lásd: ipariskolák]. Ott csak szaktárgyak voltak, de olyanok, amiknek semmi köze nem volt az optikussághoz. Ez valószínűleg hetenként egyszer volt, de nem emlékszem. Akkor én már tanultam hegedülni. Volt egy vizsga, ahol szerepeltem. A MÁV mérnököknek volt egy kis zenekara. Színvonalról ott nem lehetett beszélni, de mégis együtt volt egy csomó ember, nem értelmiségi, csak mérnök. És ez a mérnöktársaság elhívott, hogy társuljak hozzájuk. Így egyre inkább bővült a kör, amelyben mozogtam.

A Barna Andor a katonaságból hozott magának valahonnan Ausztriából egy élettársat, a Rippl Máriát, annak hagyta itt az Izabella utcai boltját, és ő Sopronban önállósította magát. Így vált el tőle. Rippl Mária nem volt optikus, de sok mindent megtanult. Rippl Máriától kaptam bizonyítványt, amikor leteltek az inaséveim, és látszerészsegédként voltam nála még egy darabig az Izabella utcában, egyedülként. Rippl Máriának nem volt tisztázott az állampolgársága, úgyhogy nagyon sokszor egyedül voltam a boltban, és csináltam mindent, és időnként elvittem neki Máriaremetére a pénzt.

Az inaséveim alatt még otthon laktam, de emlékszem, hogy nem akartam a boltban segíteni. Hazamentem, leültem, és olvastam. A szüleim ezt nem fogadták negatívan, tudomásul vették.

Az inasidő roppant érdekes volt az Izabella utcában, két okból. Ott ismertem meg a Remete doktor bácsit. A Nádor utcában lakott, ott volt a rendelője és a lakása. Beszélgetéseink nyomán hívott fel, és így a feleségével és a fiával trióztunk. Tehát így is kezdődött az én kamaramuzsikával való kapcsolatom. A zenekari muzsikához is az Izabella utcai munka hozott. Mert volt egy kis zenekar, aminek az élén egy akadémista állt, aki abban a házban lakott, ahol a bolt volt, és miután én egy beszélgetős fajta voltam, hívott a Mozart zenekarba játszani. Ebben az időszakban három nagy, hasonló beállítottságú zongoraművész volt a placcon, a Fischer Annie [Fischer Annie (1914–1995) – zongoraművész. 1933-ban elnyerte a Budapesten megrendezett Nemzetközi Liszt Ferenc

Zongoraverseny első díját, s ezzel kezdetét vette nemzetközi karrierje. 1941 és 1946 között túlnyomó részben Svédországban tartózkodott. Repertoárjának javát Mozart, Beethoven és Schubert műveiből alakította, de máig meghatározóak Schumann, Chopin és Brahms műveit tartalmazó lemezfelvételei is (MÉL). – A szerk.] – a neve ismerős –, a Sándor Renée [Sándor Renée (1899–1977) – zongoraművész. A Zeneakadémián Dohnányi Ernő tanítványaként végzett (1921). Egy időben rendszeresen játszott kamarazenét Tátrai Vilmostal és vonósnégyesével. 1945 előtt a Goldmark Zeneiskolában, 1949-től a Bartók Béla Zeneművészeti Szakiskolában, majd a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán (1951–54) tanított (MÉL). – A szerk.] – akinek a neve nem ismerős – és a Weisz [Weiss?] Margit, aki a legkevésbé ismert [Mint „művelt lelkű, disztिंगvált zongoraművésznőről” emlékezett meg róla Tóth Aladár a „Nyugat” 1923. évi 24. számában – A szerk.]. A Weisz Margit férje csinálta a Mozart zenekart. Ebből az következett, hogyha a Mozart zenekarral koncerteztünk, akkor a Weisz Margit volt a zongorista. A Mozart zenekarból alakult egy kis kamarazenekar, a kis kamarazenekarból alakult egy még kisebb, és akkor abból még egy kis kvartett, és akkor itt is, ott is, amott is, mindenhol muzsikáltunk. Ha egy pillanatra zenekari szünet volt, akkor gyorsan négyen összeültünk. Szóval élénk zenei élet volt, azt hiszem, hogy ez ma nincs. Arra emlékszem, hogy anyám azt mondta: „Te, hát mit csinálsz az álladdal?” Úgy föl volt dagadva. Vagy magam muzsikáltam, vagy koncerten voltunk.

A Mozart zenekarban is játszottam, a Remete családban is kamaráztam, és akkor már megvolt a kvartett. A kvartett úgy született, hogy a nagyünnepeken a Dohány utcában ugyanabban a sorban volt egy fiú, aki ugyancsak a Löwy Májernél tanult, és ő hívott. „Nem akarsz kvartettezni?” „Dehogynem akarok.” Én mindent akartam. És létrejött a kvartett. Ez a fiú a Bajza utcai gimnáziumba járt, és ugyanebbe a társaságba tartozott még valaki a házból, ahol lakott, a Weismann Jancsi, aki gimnáziumba járt és az Akadémiára zeneszerzés szakra is. Később, miután végzett, a hitleráj elől Olaszországon keresztül Angliába került, ahol valamelyik nagy lapnak lett a zenekritikusa. Az első kvartett elég sokáig tartott, jó pár évig rendszeresen összejöttünk. Én voltam az elsőhegedűs, a másodhegedűsnek nagyon nem tetszett, hogy miért nem ő az elsőhegedűs. Hát én gondoltam egy nagyot, és egy Paganini etűdöt produkáltam egyszer, és nem szólt többet.

A Gyenes Pista a kvartettnek egy darabig brácsása volt. A Horthy-éra [lásd: Horthy-korszak] alatt valamiféle formában a baloldal elkezdett életre kelni. Akkor az Ascher Oszkár – az egy kitűnő epizodista színész volt – csinált szavalókórust [Ascher Oszkár (1897–1965) – előadóművész, kora versmondó stílusának megújítója. – A szerk.]. És voltak szavalóestek az Akadémián [A Zeneakadémián voltak a szavalóestek. – A szerk.]. Az Ascher Oszkár könyvvél a kezében jött ki szavalni, nehogy egy gesztussal többet mondjon, a kezével egy gesztust tegyen. A Gyenes Pista ebben az Ascher Oszkár-féle szavalókórusban is részt vett, de boldogan muzsikált. A vasasoknál a Szociáldemokrata Párt rendezett egy Somogyi Béla emlékeztet. Somogyi Béla a „Népszavá”-nak volt szerkesztője, és egy szép napon, a Horthy-éra legeslegelején elkapták, és a Dunába lőtték [Somogyi Béla (1868–1920) – tanító, újságíró. Felsővisón volt állami tanító, majd 1897-ben Budapestre került, és a „Népszava” munkatársa, majd 1897–98-ban szerkesztője nyolc hónapig. Utána egy kültelki iskolában jutott tanítói álláshoz. Közben megszerezte a tanári képesítést is, reál-, majd kereskedelmi iskolában tanított. 1905-től a napilappá átalakult „Népszava” belső munkatársa. Ugyanekkor megindította a tanítók szervezkedését, majd 1906-ban lapjukat, az „Új Korszak”-ot, amelyet maga szerkesztett. A Károlyi-kormányban közoktatásügyi államtitkár. A Tanácsköztársaság idején elvi fenntartásai miatt nem vállalt szerepet. A Tanácsköztársaság bukása

után a „Népszava” felelős szerkesztője. A fehérterrort támadó cikkei miatt az Ostenburg-különítmény tisztjei elhurcolták, és társával, Bacsó Bélával együtt meggyilkolták, holttestüket a Dunába dobták (MÉL). – A szerk.]. Az emlékeztet valószínűleg a tizedik évfordulóra szervezték. Ott ő is szerepelt, és a Gyenes Pista vitt el bennünket oda.

A Barna Andortól el kellett menni, mert az nem volt egy jövő. Úgy gondoltam, meg kell nézni, hogy néznek ki a többiek, a magasabb szinten lévő optikusok. Két évig tartott az inasidő, és még ott voltam talán egy fél évig, évig. A Ferenciek terénél volt a Chmura-féle bolt [*Ferenciek tere 2.*]. Oda kerestek valakit a műhelybe 1929-ben. Karácsony előtt volt, és nagy forgalom volt, és én nem kerültem a műhelybe. A karácsonyi forgalom szükségessé tett valakit a boltban, a boltba kerültem, és a boltban is maradtam. A Chmurának volt a József [Nádor] tér és a József Attila utca sarkán egy fiókoltja, és három hónap múltán odatettek boltvezetőnek. A boltvezető van a bolt élén, az szabja meg, mi történik, az foglalkozik a vevőkkel, azon múlik, milyen forgalom van. Ott hárman voltunk, én, egy műhelymunkás, aki a szemüveget csinálta, és volt egy pénztáros.

Ott voltam már egy fél éve, és akkor megkérdezték, mikor akarok szabadságra menni. A szám táva maradt. Én szabadságra mehetek!? Akkor voltam először életemben Velencében is. Elvoltam, mit tudom én, két hétig. Hova megy a pesti kispolgár? Abbáziába. És Abbáziában járok az utcán, és egy utazási irodában látom, hogy *ennyiért lehet menni Velencébe*. Az ezt követő időszak volt az, amikor volt a „Havi 200 fix” című film [*Magyar vígjáték, 1936, rendező: Balogh Béla. – A szerk.*], és énnekem kétszáz fölött volt a fizetésem.

A Chmurától kidobtak, mert olyat csináltam, amit nem lett volna szabad. Ez már színvonalas hely volt, megfelelő vevőkkel. És a Hatvany-Deutsch család egy társalkodónőjének, aki német vagy osztrák volt, volt egy fényképezőgépe, amit én megvásároltam. Amit nem lett volna szabad nekem megvásárolni, mert ez egy üzleti kapcsolat volt. Magamnak vettem meg. De ezt a fényképezőgépet a típusából eredően a Chmura nem vásárolta volna meg semmiképpen, mert olyan típus volt, ami már nem volt forgalomban. Ilyet nem szabad csinálni. És én nem csináltam ebből titkot, a többség is megtudta, és azonnal kiraktak.

Aztán én sehol nem voltam tovább, mint egy évig. A Chmura után volt egy fotóüzlet a Dorottya utcában, azután visszamentem a Klein Dezsőhöz. Annak volt Szolnokon egy boltja, és akkor ott voltam vezető a szolnoki boltban. Leköltöztem, és hétvégeken jöttem fel. Az öreg Klein Dezső egy rigolyás idős úr volt, aki valami barátságtalan megjegyzést tett, amit én visszautasítottam. El is mehetek, mondta. „Hát akkor, tartom szerencsémnek!”, feleltem. Akkor kerültem Juszt Gyulához, a Margit híd budai hídfőjénél volt a bolt, ahol viszont németül beszéltem. És így következett az, hogy a német optikai nagykereskedő ügynökével, aki rendszeresen járt Pestre, azzal én tárgyaltam, és én rendeltem. Én természetesen nem éltem evvel vissza, azt rendeltem, amire szükség volt, és a Juszt Gyula teljes egyetértésével. Ez volt az utolsó állásom.

1933-ban önállósítottam magam, kevés pénzből. Egy tönkrement örökös üzletberendezését vásároltam meg, és az ötfős társaságomnak az egyik tagjának, aki belső berendező volt, a segítségével rendeztük be a mai József Attila (akkor Gróf Tisza István) utca 24. szám alatti boltomat. A ház még ma is megvan. Ott textilüzletek voltak, volt egy könyvesbolt, nagyon jó könyvszaggal. A Hercegprímás utca sarkán – akkor úgy hívták, hogy Wekerle Sándor utca – volt egy patika, aztán volt egy textiltolt, aztán voltam én közös bejárattal egy másik textilessel. Aztán már a kapu volt. És a kapun túl megint egy textiles volt, aztán megint egy textiles. Az üzlet

méretéről annyit, hogy három ablak volt egymás mellett – régi ház, vastag falak, tehát volt bizonyos távolság az ablakok között –, és a középső ablak volt kettéosztva, ott volt két üzletbejárat. Lassanként vásároltam össze a különböző szerszámokat. Egyszer voltam Bécsben például, és akkor kezdtem vásárolni a különböző gépeket, gépfelszerelést, mert az optikusműhelybe kellett. Emlékszem, hogy a Grabenen volt egy optikai nagykereskedő, a cégét Sphaerónak hívták, ott vásároltam csiszolókövet, meg amire még futotta.

És az ügynök cégtől kaptam hitelbe az üzlet egész árukészletét. Azzal, hogy a hetedik hónaptól kezdve fizessem a részleteket, és pontosan száz márkát kellett havonta fizetnem, ami akkor százharminchét pengő volt. És az első év úgy telt el 1933 végétől 1934-ig, hogy egyetlen fillér keresetem nem volt. Fenntartottam magam, de plusz nem volt. Otthonról küldték az ebédet. És emlékszem, hogy anyáméktól két darab Napóleon-aranyat kaptam [*Napóleon-arany (Napoléon d'or) – I. és III. Napóleon korában vert 20 frankos aranyérme. – A szerk.*], ez volt valahol egy fiókban otthon, és ez adott alapot arra, hogy Zeiss üveget is kaphassak. Az a legnagyobb márka szemüveglencsékben, de egyéb optikai dolgokban is. És ahhoz, hogy Zeiss üveget kaphassak, fényképet kellett küldennem az üzletről, és be kellett mutatnom a segédlevelet, hogy *valóban* optikus vagyok. És akkor voltak hajlandók szállítani.

Elsősorban azért nem volt plusz, mert nálam nem lehetett alkudni. Az első vevőt *kiengedtem*. Az első vevőt! Azt mondta, szemben van a Klein József, húsz százalékot ad. Állítólag. Én ellenben nem adok. De jöttek a vevők, lassanként jöttek. Semmiféle reklám vagy ilyesmi nem volt. Az volt kiírva, hogy „Kósa szemüvege jó”.

Ennek a boltnak a vevőköre alapvetően más volt, mint az Izabella utcában. Ez egy banknegyed volt, tisztviselők jártak ide. És ezek közül a tisztviselők közül az egyik – ugyancsak egy zsidó fiú, Láng Béla – elhívott az ő turistatársaságukba. Ez a Természetimádók Társasága volt. Volt a kisinóci menedékház, azt a TIT építette [1928-ban], és a hideg-hegyi menedékházat is saját erőből [A Nagy-Hideg-hegyen lévő turistaházat a Turisták Inóci Társasága – szintén: TIT – építette az 1930-as években (1940-ben?). A Turisták Inóci Társasága a Természetimádók Társaságának későbbi neve. – A szerk.]. Ott például ügyeletet kellett adni, mert volt egy gondnok, de a turistatársaság egy embere ott kellett hogy legyen a hétvégén.

Ez a TIT egy zsidó polgári társaság, bár voltak nem zsidók is közöttük, de azért a nagyja zsidó volt. Elég okos volt ez a fiú, tudta, hogy a társaság sokféle emberből áll, és tudta, hogy engem kihez kell csatolni. És ez nagyon lényeges lépést jelentett részemre. Tele voltam kisebbségi érzéssel. Az Erzsébet téren volt a klubhelyiség, ahol hetenként egyszer találkoztak, és én nem mertem felmenni. Érettségi nélkül! Akárhogy is, csak egy optikussegéd! És akihez a Láng Béla csatolt, az egy értelmiségi kis társaság volt, egy fiatal házaspár és két fiatalember, és én ehhez csatlakozhattam. Részemre ez nagy felemelkedést jelentett. Ez a zsidó középpolgárság volt, koncertlátogató, olvasó emberek. Thomas Mann új könyvét, az „Elcserélt fejek”-et például németül olvasták. Érdekes, hogy a kvartettel egyszer náluk játszottunk. A kvartett nagyon szigorúan intim muzsikálás, a kvartettezésnél nem lehetett senki jelen, mi magunk voltunk, magunknak játszottunk. De egyszer játszottunk ennek a társaságnak az egyik lakásán. És ez volt az első találkozásom a Vörös Segéllyel.

A TIT-nek volt egy érintőleges kapcsolata egy még szűkebb turistatársasággal, ahol zsidó patríciuscsaládok gyerekei voltak. Részben tisztviselők, de részben csak gazdagok. Az volt a

foglalkozásuk, hogy gazdagok. Ezt a társaságot – ezt ma senki nem tudja – úgy hívták, hogy SIHO, Sí és Hegymászó Osztály [*Alapító főtitkára Magaziner Pál (1898–1945) gyáros, magashegymászó, turistaíró, több Börzsönnyel foglalkozó munka szerzője volt, aki Günskirchenben pusztult el. – A szerk.*]. Ez a Kárpát nevű turistaegyesületnek volt egy külön szekciója [*A Magyar Kárpát Egyesület (MKE), Magyarország az első turistaegyesülete 1873-ban alakult Ótátrafüreden. Az egyesület sok helyen „vidéki” osztályokat alakított, így Budapesten is. Elsődleges célja nem a turizmus szervezése volt, hanem a Tátra feltárása, propagálása és kiépítése, mégis számos, a turizmust szolgáló tevékenységet is folytatott (túraútvonalak kialakítása, menedékházak építése, turistalétesítmények létrehozása) (Thuróczy Lajos: A természetjárás története, www.turabolt.hu/files/cikk36_Termeszettjaras_tortenete.pdf). – A szerk.*]. Nem nagyon fogadtak be senkit, én ehhez a társasághoz kerültem. Nem tudom, hogyan, volt valami érintkezés. Ez csak néhány, hat-nyolc ember volt. Volt összerakható gumicsónakjuk valamennyiüknek, ők mentek vadvizekre, Ausztriába az Innre, a Salzachra, de mentek Boszniába a Drinára, ezt én nem tehettem. Volt, aki a Mont Blanc-on járt. Ezt én mind nem tehettem. De azért a sziklamászó iskolákat velük csináltam, és ez egy nagyon szép dolog volt. Ezek 1937–38-ban mind elmentek, kivándoroltak. És aki nem ment el, az elpusztult munkaszolgálatban. A Szabadság Kávéházban [*Szabadság tér*] jöttünk össze hetenként.

Magyarosítani én akartam, olyannyira, hogy amíg állásban voltam, sem használtam a Kohn nevet, Kónyinak hívtak. És nem tudom, hogy miért lett a Kónyiból Kósa. Én találtam ki ezt is, de végül apám magyarosított, és én is magyarosítottam. Ez is csak úgy sikerült, hogy apámnak volt egy úgynevezett tűzkeresztje, amit mint katona kapott. Arra hivatkozva ment fel a Belügyminisztériumba, és ha úgy történt, ahogy ő mesélte, hogy ragaszkodott, hogy őneki ez jár, és akkor megkapta [*Apjának valamilyen más első világháborús kitüntetése lehetett – lásd: Rendjelek, kitüntetések –, a „Tűzkereszt” nevű kitüntetést ugyanis 1941-ben alapították, a háborúba lépés után, a „...háborúban való részvétel és haza védelmében szenvedett sebekméltatására”, elsősorban a Károly csapatkereszt, a Háborús Emlékérem és a Sebesültek Érme második világháborús megfelelőjeként. – A szerk.*]. A magyarosítás 1934-es [lásd: névmagyarosítás]. Az öcsém még nem volt nagykorú, mert akkor a nagykorúság, azt hiszem, huszonnégy éves korban kezdődött. Ezért a magyarosítási okmány így szól, hogy „és gyermeke” – tehát ez rá is vonatkozott, de énrám nem, mert én már nagykorú voltam. A fiam, János már Kósának született. És én soha nem írom be, hogy én valamikor Kohn voltam. Mert ilyen a világ. Nem éreztem én tulajdonképpen ellenségeskedést magammal szemben. Akkor már önálló voltam, és azt nem lehetett kiírni az optikusboltomra, hogy Kohn, úgyhogy az volt kiírva, hogy „Kósa szemüvege jó”. Ebből nem derült az ki, hogy én Kósa vagyok, mert még akkor nem is voltam az.

A feleségem a TIT-ben volt tag, ott ismertem meg. Akihez a Láng Béla engem csatolt, ott volt egy házaspár, azok szétváltak, és a társaság egyik férfitagja lett az új férj. Az egyedül maradt férj, a Braun Laci nagyon jó barátom volt. Az egy nagyon rendes, becsületes, művelt ember volt. Az édesapja ügyvéd volt a Nádor utcában. Ő maga a Gabonatőzsdén dolgozott. Amikor a Braun Laci egyedül maradt, ketten társultak hozzá. Egy jogászprofesszornak a húga, aki Bécsből került Pestre és az én feleségem. No, a Braun Laci egyedül maradt, és mi akkor nagyon sokat jártunk együtt. Nem kevésszer mentünk egy kétüléssel *faltboat*-ban – ez egy összehajtható gumicsónak – a Dunára. Zebegényből jöttünk le például, vagy mentünk lefelé Kalocsa irányába. Egy Zebegénytől Budapestig való kiránduláson én az együlésesben és a Braun Laci a feleségemmel. Ez egy

vasárnap volt, és hétfőn elmentem a Braun Lacihoz, és azt kérdeztem, hogy van-e kifogása az ellen, hogyha közeledem. Azt mondta: „Még talán el is veszed feleségül!” Mondtam: „Az is lehet.” Nem tartott sokáig, amíg megkértem. Ez talán július-augusztusban volt. 1936 karácsonyán összeházasodtunk. És ez ötvenegy évig tartott, életre-halálra.

A feleségem apja Strasser József volt. Somorjáról, tehát a Csallóközből való az ő családja [Somorja – 1919-ig, majd az első bécsi döntést követően 1938-45 között Magyarországhoz tartozó nagyközség, ill. rendezett tanácsú város volt a Csallóközben, Pozsony vm.-ben, 1891-ben 2600 lakos (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, közjegyzőség és adóhivatal, polgári fiú- és lányiskola, iparostanonc-iskola), 1910-ben lakosainak száma 2900 fő volt. „A zsidók Somorjára csak a 19. században érkeztek (Tejfaluból). Önálló hitközség csak a 19. és a 20. század fordulóján alakult Somorján. A zsinagóga építését 1912-ben fejezték be. Az utolsó rabbi Singer Koppel Jakab volt, akit a hitközség többi tagjával együtt deportáltak. A 19. század felében Somorján nem élt egyetlen zsidó sem, 1919-ben pedig már 267 zsidó lakos élt itt” (Weinbergerová Mária: Zsidó települések Szlovákia területén, Fórum Kisebbségkutató Intézet, www.foruminst.sk). Trianon után Csehszlovákiához került, ma Szlovákiában van (Šamorín). – A szerk.]. Igen egyszerű ember volt, neki is a legfőbb jellemzője a becsületesség volt. A család állandóan azon veszekedett, hogy nem tiszta fehér köpenyben ült le vacsorához. Erre világosan emlékszem. Bécsben tanult fűszerességet, ott volt inas. A Rottenbiller utcában volt egy színvonalasabb fűszerüzletük, úgy mondanám ma, hogy csemegeüzlet. A fűszerüzletet csak a család vitte, vagy lehet, hogy volt egy alkalmazottjuk. Azt tudom, hogy apámék üzletéhez viszonyítva ez egy magasabb színvonalú üzlet volt, a választékát tekintve is. A Rottenbiller utca és a Conti utca alapvető különbség, és ez, mondjuk, az üzlet színvonalán is megmutatkozott, és nyilván a vevőkör színvonalában is.

A feleségem anyja családanya volt. Biztosan lenn is volt a boltban, nem lehet, hogy ne segített volna be. A szemközti házban laktak, a Rottenbiller utca 39-ben, háromszobás lakásban. Volt a házaspárnak a hálószobája, volt a közös ebédlő, és volt még egy szoba, ott a két lány lakott, és az ebédlőben, a középső szobában volt a fiútestvér, az Árpád fekhelye. Az Árpád szenvedélyes bélyeggyűjtő volt, és igen aktív tagja a Fűszerkereskedők Egyesületének. Őt az apja erőszakossága hozta haza Bécsből, ahol valamelyik bécsi banknak volt a tisztviselője. És aztán az Árpád csinálta az üzletet az apjával együtt, mindaddig, amíg be nem hívták a nagykáti munkaszolgálatosokhoz, ahol a Muray alezredes volt a parancsnok, akit utóbb felakasztottak [Nagykátán hírhedt kiegészítő parancsnokság volt, Muray (Metzl) Lipót alezredes vezényletével. 10-12 munkaszolgálatos századot küldtek innen Ukrajnába. A századok parancsnokait azzal indították útnak, hogy „ne merészeljenek egyetlenegy embert se visszahozni, mert a rájuk bízottak kivétel nélkül az állam ellenségei”. Murayt a Népbíróságok Országos Tanácsa 1945. április 30-án halálra ítélte, és másnap kivégezték. (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.].

A feleségem nővére, a Rozi mindenféle háztartásképző, ilyen képző, olyan képző iskolát végzett. 1945 után a Jointnál dolgozott egy darabig, aztán a Május 1. Ruhagyárban volt csecsemőotthon-vezető. Nagyon gondosan csinálta, valami díjat is kapott. Vele egy házban laktunk. Amikor mi Kairóban voltunk, akkor ő gondoskodott Jánosról, aki orvos volt.

A feleségem elvégezte a felső kereskedelminek a két osztályát. Érettségije nem volt. Egy vezető banktisztviselő jóvoltából került valamelyik bankba, ahol sokáig dolgozott. Amikor

megismerkedtünk, akkor már nem ott dolgozott. Volt az Aulich utcában egy ügyvédi iroda, Fehérvári úti Bérház Rt. úgy hívták, azt hiszem, ott volt tisztviselő. Odamentem első este, és vártam meg, hogy lejöjjön. És aztán a feleségem lett. Dolgozott talán egy hónappal szülés előtt. János fiam 1939-ben született. És akkor azért nehezebb idők jöttek.

Azzal, hogy megnősültem, ezzel a szűkebb társasággal, amely engem magához emelt, a kapcsolat lényegében megszűnt. Egyszer-egyszer eljöttek, de már igazi kapcsolat nem volt. Egyikkel-másikkal néha találkoztunk, de az a nagyon jó baráti kapcsolat, amely nekem nagyon sokat segített a társaságban való mozgáshoz is, ez megszűnt. Mi, a feleségem is, olvasó emberek voltunk. Olvastunk, színházba jártunk, és a Pszichoanalitikusok Egyesületébe jártunk talán két vagy három évig [*Ferenczi Sándor javaslatára alakult meg 1913-ban a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület (három évvel az ugyancsak Ferenczi kezdeményezésére megalakult Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület után). Ettől fogva Bécs mellett Budapest lett az egyik legnagyobb pszichoanalitikus szellemi és terápiás központ. A pszichoanalízis hazai művelői sajátos analitikus szemléletüknek köszönhetően önálló iskolát alkottak (Budapesti Iskola). Az irányzat több tagja a második világháború alatt emigrálni kényszerült, a háborút követő ellenséges politikai légkör hatására pedig a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület feloszlani kényszerült. (1989-ben alakult meg ismét a Nemzetközi Egyesület önálló magyar tágesege). – A szerk.]. Ez 1933–34-ben lehetett. A Zsidókórház vezető orvosa egy Lévy nevű orvos volt. Előadások és beszélgetések voltak, nagyon jóízű beszélgetések [*Lévy Lajos (1875–1961) – orvos, belgyógyászati tevékenysége mellett aktívan részt vett a pszichoanalitikai képzésben és tudományos munkában. Alapító tagja a Magyar Pszichoanalitikus Egyesületnek (felesége Freud unokahúga, Lévyne Freud Kata, 1937-től szintén kiképző analitikus pszichiáter, aki aktívan részt vett a nővérképzésben). 1928 és 1945 között a Zsidókórház osztályvezető főorvosa, valamint kórházigazgatója volt, és a „Gyógyászat” c. lap egyik szerkesztője. Zsidókórházbeli megbízatását 1945 után koholmányok miatt szüneteltették, majd Lévyt 1947-ben nyugdíjazták. 1955-ben kivándorolt. Londonban halt meg. – A szerk.]. Ez nagyon sokat segített nekünk. Befolyásolta a fiam nevelését és az egész gondolkodásmódomat.**

És így indult el 1937-ben a második kvartett, amelyet meg-megszakított a munkaszolgálat. Itt az egyik egy akadémiát végzett csellista volt, aki 1945 után is csellót tanított. Volt egy fényképész, nagyon rendes ember, és volt egy, aki orvosi műszerekkel foglalkozott, ügynök volt. Minden héten másnál kvartetteztünk, pontosabban hármunknál kvartetteztünk, a fotósnál nem, mert ott nem fértünk el. A csellistáé volt az első olyan lakás, ahol egy hatalmas könyvespolc volt a falon, ahol sok-sok könyv volt, tehát egy olvasó ember volt. A többiekénél is volt könyv, de nem így, hogy az egésznek a légkörét befolyásolta, hogy van egy könyvespolc.

Ez a második kvartett színvonalas volt. Az Opera brácsa-szólamvezetője, a Brunovszky Karcsi is játszott velünk [*Brunovszky Károly (1904–1988) – hegedűtanár, hegedű- és brácsaművész. A Városi Színház zenekarában játszott. 1930-ban alapító tagként került a Budapesti Hangversenyzenekarba, ahol ügyvezetőként is működött. 1940–44-ben a Székesfővárosi Zenekarnál játszott, 1945-től 1949-ig ismét a Budapesti Hangversenyzenekarnál. 1949–1977 között a Magyar Állami Operaháznál volt művészeti titkár, a Budapesti Filharmóniai Társaság titkára (1950-től), 1967-től tíz éven át az egyesület ügyvezető igazgatója volt (MÉL). – A szerk.]. Ez évekig megvolt, az összetétel nem változott. Egy-egy tag változhatott, de a mag maradt.*

Nősülésemig otthon laktam. Akkor átköltöztünk a Zichy Jenő utca 39-be. A szüleim a Conti utca 24-ből átköltöztek egy másik házba ott az utcában, az már kétszobás, fürdőszobás lakás volt, és ott laktak a nagymamával együtt. A fiam egész kisfiúcska volt, amikor már oda mentünk az új lakásukba, látogatóba.

A Zichy Jenő utcai lakás egy normál, fürdőszobás, cselédszobás kispolgári lakás volt, amit béreltünk. Egy nagy előszoba volt, két szekrényt el tudtunk helyezni ott, az előszobából nyílt balra a konyha és jobbra a cselédszoba – a cselédszobában lakott hosszú ideig illegálisan Péter Gábor [*Péter Gábor (1906–1993) – 1945-től a Budapesti Rendőr-főkapitányság politikai rendészeti osztályának a vezetője, 1949–1953 között mint az Államvédelmi Hatóság (lásd: ÁVH) parancsnoka jelentős szerepet játszott a koncepciós perek előkészítésében és végrehajtásában. – A szerk.*] és a felesége –, és közvetlenül a kétszárnyú ajtó előtt volt jobbra a fürdőszoba és balra a vécé. A két szoba között egy duplaszárnyas ajtó. És az a bútor volt ott, ami most is van nekem. Ez csináltatott bútor volt, akkor abszolút modernnek számított. Valamiféle hozományt kaptam, de nem tudom, mennyit. Nagymamámtól kaptam, azt hiszem, száz vagy kétszáz pengőt, és ebből lett az étkészlet, amit a Haas és Czizeknél rendeltünk meg [*A Haas és Czizek porcelán- és kristályáruház 1879-es megnyitása óta a Bajcsy-Zsilinszky úton van. – A szerk.*]. Ezüst evőkészletet is csináltattam tizenkét személyre.

A feleségem az utolsó pillanatig dolgozott, de aztán szülés után nem. És azután nehéz időszakhoz érkezett. Volt cselédünk, ameddig lehetett. Ez természetes dolog volt, hogy volt szolgálólány, ő csinálta a takarítást, mosást, főzést.

A házunk aztán [1944-ben] csillagos ház lett. Háromszor vonultam be munkaszolgálatra. Amikor munkaszolgálatban voltam, akkor a feleségem csinálta a boltot. Meg a Haas Vera. Ez egy könyvkereskedőnek a lánya volt, aki optikusként, azt hiszem, nálam tanult. Mert akkor a zsidóknak tanulni nem lehetett, és megfizették [*a szülők*], hogyha valakit befogadtak tanulónak.

Először, az erdélyi bevonulás idején [lásd: második bécsi döntés], ez 1940 ősze, Besztercére kerültünk. Gondolom, ötvenen-hatvanan lehattunk. Nem tudom. Különöset nem tudok mondani. Akkor még a két szakaszparancsnok zsidó hadnagy volt. Az egyikkel később találkoztam, de már nem hadnagyként, hanem munkaszolgálatosként, a zsidók nem lehettek tisztek. Egy leállított malomban voltunk elszállásolva. Oda betelereltek bennünket, és mindenki elhelyezkedett, amin elhelyezkedett, szalma meg minden egyéb nélkül, a földön. Fűtés nem volt semmi. De azért aki akart fürödni, mosdani, borotválkozni, az megtalálta a módját a mikvében. Itt semmiféle baráti kapcsolat nem jött létre. Rakodómunkásként dolgoztunk. Liszteszsákat cipeltünk, rakodtunk a pályaudvaron. Beszterce nem volt egy nagy hely, de mozija volt, és mikvéje volt, és utcája volt. De nem emlékszem magára a városkára. Besztercén elég – idézőjelben mondom – „szabadon” éltünk. Munkaidő után ki lehetett járni, voltunk moziban, voltam a zsidó mikvében. Na ez egy külön érdekesség volt részemre, hiszen ilyesmit nem láttam még. Együtt volt a fürdőmedence egy szaunával. A szauna valóban a régifajta volt, egy nagy kőre öntöttek vizet, és aztán valóban gőz volt. Tehát ott szaunáztunk, miközben egy emberke jött, és ez egy rossz emlékem tulajdonképpen, mert megelégedett a fürdőben azzal, hogy lemerült egyszer vagy kétszer, és kijött. Fürdés a szó mai értelmében itt nem volt. Lemerült a vízbe, és kész volt. Ez volt a rituális fürdő. Három hónap után jöttünk haza karácsony után, már január elején.

Második alkalommal 1943 kora tavaszán Ikladra [*Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.*] vonultam be, és akkor többet hívtak be, mint amennyire számoltak, így létszámfelettiként hazaküldtek. Még János, a fiam születése előtt kikeresztelkedtünk, tehát én nem sárga karszalagos voltam, hanem fehér karszalagos. Úgy lettem létszámfölötti, hogy iparos, keresztény és azt hazudtam, hogy második gyerekkel terhes a feleségem.

Pár hónap múlva újra behívtak, akkor már kifejezetten a keresztény munkaszolgálatba. Nem emlékszem dátumra pontosan, de közel két évig voltam. A második bevonulás biztos, hogy 1943 elején lehetett, és nem sokkal utána behívtak újból. Akkor azonban már nem Ikladra, hanem Vácra. Ide már kifejezetten a fehér karszalagosokat hívták be. Vácról elkerültünk a szentkirályszabadjai [*Veszprém vm.-ben lévő nagyközség volt. – A szerk.*] repülőtér építésére, ahol barakkokban voltunk. Itt már tulajdonképpen kialakult az a századösszetétel, amely végig együtt volt, pontosabban 1944 augusztusában való hazaérkezésemig együtt volt. A szentkirályszabadjai repülőtér-építésen románok is voltak, munkaszolgálatosok Erdélyből. Egyszer voltam az ő barakkjukban. Arra emlékszem, hogy tele voltak bolhával.

Onnan egyszer itthon voltam, emlékszem. Fűzfőre lehetett lemenni, és onnan vonattal jöttem haza. Emlékszem, hogy egyszer csináltunk egy előadást. Hont Ferenc meg a Ránki, meg voltak néhányan, akiknek a kotta nem volt idegen, egy kis kórust alkottunk, és egy élőképet mutattunk be a „Felszállott a páva”-ból [*„Fölszállott a páva (változatok egy magyar népdalra)” – Kodály műve, 1938–39-ben készült az amsterdami Concertgebouw megrendelésére. – A szerk.*]. Ránki György muzsikus volt, Hont Ferenc meg a Szegedi Szabadtéri Játékok szervezője [**Ránki György** (1907–1992) – zeneszerző. A Zeneakadémia zeneszerzés tanszakán végzett Kodály Zoltán növendékeként. Ének- és zenekari művek, dalok, kamaraművek, népdalfeldolgozások mellett három operát, öt balettet, gyermekoperát, nyolc daljátékot, húsz színpadi kísérezőzenét és több mint ötven filmzenét komponált; **Hont Ferenc** (1907–1979) – rendező, színháztörténész, esztéta. Megalapította a Szegedi Szabadtéri Játékokat, s 1933-ban a Dóm téren színre vitte „Az ember tragédiáját”-t. Az 1930-as években dolgozott rendezőként, tanított és folyóiratot is szerkesztett. 1943-ban munkaszolgálatra hívták be, onnan Moszkvába szökött, és 1945 nyarán tért haza. A háború után tanított a Színiakadémián, és vezető pozíciót töltött be különböző intézményekben (a Magyar Állami Filmgyártó Vállalat művészeti igazgatója, a Népművelődési Minisztérium osztályvezetője, később vezetője volt az Országos Színháztörténeti Múzeumnak /1953–57/, a Színház- és Filmtudományi Intézetnek /1957–59/, majd a Színháztudományi Intézetnek /1959–69/). Számos könyvet írt, több színháztörténeti műnek volt szerkesztője (Magyar Színházművészeti Lexikon). – A szerk.].

Itt jön egy külön érdekesség. Szentkirályszabadjáról levitték a századot Palánkára, az Újvidék mellett van. Késő ősszel már Palánkán voltunk. Ott lövészárkokat ástunk. Ez télen is tartott, tehát 1943–44 fordulón. Egy alkalommal engedtek haza eltávozásra. Nem nagyon osztogatták az eltávozást. Hatan-nyolcan mentünk. Világosan emlékszem, hogy Újvidékre, ami Palánkától tizenegy kilométerre van vagy nyolc kilométerre, pontosan kiszámítva a vonatinduláshoz engedtek bennünket el a munkáról, tehát a lövészárkokból. Azt tudom, hogy lélekszakadva mentünk, örült tempóval. Elértük a vonatot a legeslegutolsó pillanatban. Egy éjszakát tölthettem itthon. Arra emlékszem, hogy Palánkán valami mezőgazdasági üzem helyiségeiben lehattunk elszállásolva. Arra is emlékszem, hogy egy vasárnap elmehettünk misére. Akkor láttam egy görögkeleti istentiszteletet.

Nem túl sokáig voltunk Palánkán. Palánkáról kerültünk át a Dráva-mellékre, Drávaszabolcs, Bélavár, Vízvár – ez Csurgó tájéka. Talán egy hónapig voltunk, hat hétig, nem tudom. Talán karácsony után, újévfordulón kerülhettünk el ide. Érdekes volt, az emberek csempészkedésből éltek, mert ott a határ úgy húzódik, hogy a Dráva itt van vagy ott van. Azt hiszem, hogy Drávaszabolcsra egy kendergyárban voltunk, és az egyik helyiségben, mellettem volt Ránki és Hont Ferenc. Szóval jó beszélgető társaság volt, és tulajdonképpen én szellemileg jól éreztem magam. Nem éreztem magam rosszul, pontosabban.

Drávaszabolcsról kerültünk hét-tíz-húsz kilométerrel arrébb, nem tudom, vagy Bélavár, vagy Vízvár nevű helyre, és ott parasztházakban helyeztek el bennünket, családoknál. Mi Milánkovicséknál voltunk. A paraszttal jó kapcsolat volt, nem volt semmi különös. Emlékszem, hogy az egyik családnál olyan mákos tésztát ettem, amelyet sem azelőtt, sem azóta. Mézes mákos, nagyon finom volt, nagyon bőséges. Ültünk az asztal körül, és zabáltunk. Én nem tudom, hogy ők tudták-e, hogy kikkel állnak szemben, hogy nem katona, hanem munkaszolgálatos, de nem zsidó. De nem tapasztaltunk semmiféle ellenségeskedést.

Itt már – érdekes módon – tagolódott a társaság. Tehát mégiscsak kialakultak valamiféle – idézőjelben mondom – „közösségek”. Tudom, hogy az én szakaszomban – amelynek végül én lettem a szakaszparancsnoka, hogy miért, azt nem tudom, rám mutattak, gondolom – volt egy négyfőnyi társaság. Ez egy művelődésre hajlamos polgári társaság volt. Aki olvas, érdeklődik, még nem tud, de érdeklődik. És még egy valaki volt, aki nem tartozott szorosan a társasághoz, később kiderült, hogy illegális kommunista volt. Ezt persze nem mondta. „Népszavá”-t olvastunk, és a „Népszava” írásainak, tanulmányainak, esszéinek a megtárgyalása tartozott a szellemi foglalkozásunkba.

Egy másik szakaszból valaki megkérdezte, hogy hajlandó lennék-e a Vörös Segély munkájában részt venni. Vállalkoztam, mert ez beleillett az érdeklődési körömbe. Pénzt kértem a többi munkaszolgálatostól, és átadtam a felső kapcsolatunknak. Azt nem tudtam, hogy mi dolga van a mozgalommal. Csak megkérdeztem: „És hova lesz a pénz?” „A feleségem továbbítja” – mondta. De hogy ki, azt nem lehetett tudni, mert ez volt a kommunista mozgalomnak a jellemzője. Azt megelőzően volt már olyan, hogy az egyik barátunknál kvartetteztünk, és valaki meg volt hívva, és az gyűjtött a Vörös Segélynek, és mi meglepetten vettük azt, hogy valaki a Vörös Segély részére ebben a környezetben gyűjt. Ez volt az első találkozásom a Vörös Segéllyel.

Csináltuk a lövészárkokat, és csaltunk, ahogy lehetett. Kemény munka volt, és nagyon rossz bánásmód, egy alkalommal kilencen voltunk kikötve. A kikötés az, hogy hátulról van az ember felhúzza lábujjhegyig, és a lábra nem lehetett leereszkedni. És valamilyen közvetett úton ment föl sorozatosan panasz, és akkor ez megszűnt, és le is váltották a századparancsnokot.

1944. március tizenkilencedikén érkeztünk fel, a német bevonulással egy időben Pestre [lásd: Magyarország német megszállása]. Három hónapig voltunk Pesten. Kicsit összekeverednek nekem már a dolgok, nem emlékszem pontosan, hogy mikor hol voltunk. Dolgoztunk a hűtőházban például a Vágóhídnál, ahonnan emlékszem, egy csülköt egyszer az ingembe rejtve vittem haza. A Kőbányai Sörgyárban is dolgoztunk. A Sörgyárnak vannak föld alatti részei, és ott egy repülőgyár volt, repülőgép készült ott [Az amerikai bombatámadások miatt határoztak a Dunai Repülőgépgyár Rt. széttelepítéséről Kőbányára és Budafokra 1944 áprilisában; Kőbányán augusztus végén indult meg a termelés. – A szerk.]. De mi a borospincékbe jártunk. Hogy mit kellett csinálni? Nem tudom. Azt

tudom, hogy a 28-as villamosról leszálltunk, és ott gyűltünk össze. Mindenki otthonról jött. Volt egy időszak, amikor haza lehetett járni minden este. Karszalaggal jártunk, és mindenkinek a kezében ott volt a megfelelő papír. Emlékszem, hogy a Körtéren van vagy volt egy borkimérés, és egyszer oda rendelték ki néhányunkat, mert a hadnagynak vagy nem tudom, kinek az édesapja ott volt kocsmáros, és valamit kellett csinálni.

1944. július elsején összeszedték a századot, és akkor kerültünk ki Galíciába. A Gobbi Hildának a bátyja vagy öccse volt a Gobbi őrnagy, aki azzal búcsúztatott bennünket a Rákosrendezőn, hogy nem visznek a határon túlra [*Gobbi Hildának az apja, Gobbi Ede százados volt egy munkaszolgálatos zászlóalj parancsnoka. – A szerk.*]. Ami nem jelentett mást, mint azt, hogy másnap vagy két nap múlva Lemberg alatt éreztük magunkat. Lemberg alatt mentünk tovább – emlékszem a táblára – akkor már gyalog.

Azt hiszem, hogy Nahadvonnán vagy Delatinban szállásoltak el minket [*Talán az ukrainai Ivano-Frankivszk területén lévő, egymással szomszédos Nadvornajáról és Delatin / Deljatin / Delatyn faluról van szó. – A szerk.*]. Ez nem tartott sokáig, mert a szovjet előrenyomulás hamar elindított bennünket visszafele, és a Kárpátok gerincén, a Legionárius-hágón álltunk meg. Ez Rahó fölött van [*Rahó – kisközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 5800, 1910-ben 6600 rutén, német és magyar lakossal, járásbíróssággal. A trianoni béke értelmében Csehszlovákiához került, majd Kárpát-Ukrajna 1939 márciusában történt magyar megszállása után ismét Magyarországhoz tartozott, azon belül pedig Máramaros vm.-hez, amikor 1940 szeptemberében, Észak-Erdély visszacsatolásakor az első világháború előtti határok szerint állították helyre Máramarost. Ma Ukrajna része (Rahiv / Rahov). – A szerk.*]. Ott a világon semmi nem volt. Különböző megoldásokat kerestünk, tudom, hogy nekünk csak a fejünk fölött volt fedél. Dorongokból épült valami volt, nem volt oldala, és fenyőgallyak volt az alj, amin feküdtünk. Az első időszakban esett az eső, és mindenki bőrig ázott. A feladat az volt, hogy dorongutakat építettünk. Tehát fát kellett vágni, és a dorongok képezték az utat, ahogy lefektettük egymás mellé. Ez nem tartott nagyon sokáig, de nagyon megerőltető volt. Olyannyira, hogy nekem soha nem volt aranyerem, de ott lett. És ennek köszönhettem, hogy kórházba kerültem. Tényleg rossz állapotban voltam, alig tudtam járni. Técsőre kerültünk, elhagyott, kiürített zsidó házakba. Kórház a szónak az eredeti értelmében nem volt. Nyugodt körülmények között voltunk, és mit tudom én, kamillateás gőzölést kaptam, gyógyszert nem. Vagy lehet, hogy nem is kamillás volt, csak forró vizes volt. Így visszahúzódt minden, és rendbejöttem. És a legszörnyűbb élmény, amire emlékszem, hogy volt egy kis szobácska, amit nem foglaltunk el. Bementem ezen az ajtón – és ennél szomorúbb látvány nincs –, gyerekcipők sorakoztak egymás mellett. Ez szörnyű volt...

A técsői „kórház” lejárt, és elindítottak bennünket – nem emlékszem, hogy katonai kísérettel vagy sem. Nem tudom, hogy ez Técsőn volt-e vagy később, hogy fölültem a vonatra egyedül, és gondoltam: „Megpróbálom, mi történik?” De leszállítottak. Jött a tábori csendőr, és levett a vonatról. De nem bántottak. Akkor már hárman, négyen vagy öten voltunk ugyanabból a századból. Akkor a kiegészítő parancsnokság Marosvásárhelyen volt, és ide bevittek bennünket, mert akkor már összefogdosták azokat, akik még megpróbáltak volna meglógni valahogy. Mert hiszen a front már összeomlott, orosz előrenyomulás. Odaállítottak a parancsnok elé, és megkérdezték tőlünk, hogy hova tartozunk. Mondjuk, hogy ez a 706/12, de mi úgy tudjuk, hogy a 706/12-őt hazavitték Lőrincibe. Lőrinciben volt valóban egy munkaszázados század. Erre elindítottak egy szem őrral, és megérkeztünk a Nyugati pályaudvarra, és akkor azt mondtuk az

örnek, hogy találkozzunk holnap reggel hatkor. Valamennyien pestiek vagyunk, itt találkozzunk! Itt leszünk. Itt is voltunk másnap. Ez volt tehát augusztus elején. Én azzal csöngettem be otthon, hogy „Megmondtam, hogy hazajövök”. De ez így igaz. Másnap reggel visszamentünk, és akkor megérkezünk Lőrincibe. „706/12? Hát itt a 706/13 van!” „Tényleg? Hát akkor nincs mit tennünk, el kell mennünk a váci kiegészítőbe, ahonnan elindultunk.” És akkor megérkeztünk a váci kiegészítőbe.

Onnan egy idő múltán Pestre kerültünk, és elhelyeztek bennünket a Stefánia és a Hungária körút közötti részen, egy mellékutcában. Itt volt egy földszintes épület, és annak a hátsó részében volt egy iskola. Akkor volt a védlevelek [lásd: menlevél] korszaka, és emlékszem, hogy szabadabban mozogtunk, és hagytak is bennünket. Emlékszem, hogy a Margit híd felrobbantásának időpontjában a Szabadság téren voltam [Az aláaknázott Margit híd 1944. november 4-én robbant fel. – A szerk.], az amerikai követség előtt, amely akkor a svájci követség volt, és többen próbáltunk védlevelet szerezni. Én az egyik oda tartozó ember után mentem, a hátsó lépcsőn utolértem, és nem tudom, mennyi pénzért kaptam egy kitöltetlen védlevelet. Ezt töltöttem ki a feleségem nevére [lásd: svájci diplomaták embermentő tevékenysége]. Valaki a nunciatúráról szerzett az egész század számára vatikáni védlevelet, névre kiállítva. Ezt a feleségek is megkapták. Nem tudom, hány védlevél jött egyszerre onnan. És ennek szerepe volt később. Tehát meglett a svájci védlevél, és megvolt a vatikáni védlevél. Akkor mi a Filatori-gátnál egy fatelepen dolgoztunk, oda jártunk ki, de hogy hogyan, nem emlékszem.

Ebben az időszakban a mi Zichy Jenő utcai kétszobás-cselédszobás lakásunkba már beköltöztettek valakit a Délvidékről. Annak a révén jutott az én családom, tehát a feleségem és a fiam egy beutalóhoz az Úri utcába, a Nemzetközi Vöröskereszt Sztéhlo-féle gyerekotthonába. Ki volt tűzve a nap, hogy mikor költöznek fel. Egy nappal korábban a Zichy Jenő utcából az egyik szomszéd felvitte Jánost az Úri utcába azzal, hogy az anyja másnap követi. A Filatori gáti fatelepen dolgoztak gimnazisták, akik, mivel nem volt tanítás, egy kis pénzért elmentek dolgozni. Az egyiket megkértem, hogy menjen és segítse a feleségemet a holmijával föl. Elment, és visszajött azzal, hogy elvitték a nyilasok. Összeszedték a zsidóasszonyokat a házban, és elvitték az óbudai téglagyárba. Ez feltehetően november végén volt.

A fatelepen a Wehrmacht részére dolgozó század voltunk, és minthogy az irodán is munkaszolgálatos társak voltak, kiállítottam velük egy olyan papírt, hogy a Wehrmacht részére dolgozó zsidó asszonyokat nem lehet elvinni. És mellé egy lista. Fogtam ezt a listát – egy valódi név volt, a feleségem neve, a többi költött név volt –, és elmentem a téglagyárba. Bementem – és a legnagyobb biztonságban akkor van az ember, ha egy nyilasba belekarol, mert ki az, aki egy nyilasba belekarol?! –, és kerestem a feleségemet. Aztán a nyilasnak egyéb dolga volt, és én szabadon kószáltam, és kerestem a rengeteg ember között. Aztán egyvalaki megszólított, hogy „Már elvitték”. Mondom: „Merrefelé?” „Pest felé.” Akkor voltak a Pozsonyi úti védett házak, és a feleségem a házunk kapualjában, a Pozsonyi út 33. alatt várt rám, a szomszédai megdöbbenésére, hogy mi az istent akar ő a kapuban. Azért oda állt, mert tudta, hogy jövök. Én elmentem a Pozsonyi útra, és aztán majd, majd valami lesz.

Volt néhány nap, egy szabad mozgási lehetőség, amikor a költözés szabadon mehetett, és akkor érte mentem, és csillag nélkül, természetesen – a csomagok már fönt voltak – felmentünk az Úri utcába, és nem tudtuk, hogy a 16-ba vagy a 19-be, mert két vöröskeresztes gyerekotthon volt, de

végül megtaláltuk. És persze nagyon örültünk, hogy megvan János is. Tíz-tizenkét gyerek biztosan volt ott, feltehetően zsidó gyerekek. Ott eléggé jó körülmények között éltek, bőségesen el voltak látva. Egy jó vezetőnő gondoskodott arról, hogy elegendő élelmiszer legyen mindenből: ovomaltinból például, cukorból például [*Ovomaltin (Ovomaltine) – tápszerféle volt, malátából, tejből és tojásból készült por, kakaóval ízesítve. – A szerk.*]. A vezetőnő aztán elment, mert ő meg a férjét mentette. Ő maga nem volt zsidó, de a férje igen, és a férjét rakta ide, oda, amoda. Amikor aztán elment, akkor tulajdonképpen az egésznek a vezetése, a gyerekekről való gondoskodás a feleségem kezébe került, noha voltak ott más felnőttek is, két székesfehérvári zsidó lány, akik nyugodtan segíthettek volna. Azt nem tudom, hogy mi magyarázza, hogy a Sztehlo egyszer meglátogatta, azzal, hogy a feleségemet tegyék ki onnan. És éppen akkor volt Sztehlo ott, amikor a feleségem sorban fürdette a gyerekeket, és látta, hogy a gyerekek és a feleségem között milyen kapcsolat van, milyen gonddal bánt velük, úgyszólván ott maradhatott.

A házban egy kormányfőtanácsos volt, az volt a háztulajdonos, akinek a veje egy meglógott katonatiszt volt, aki megdöbbenéssel látta, hogy én időnként megjelenek. Ő nem mert kimenni a kapun. A feleségemnek minden papírja rendben volt. Minden saját néven volt, csak a felmenők neve volt megváltoztatva. Mert a gyerek nem biztos, hogy más nevet tud mondani, mint a sajátját. Tehát a nevek mindenütt saját nevek voltak. A vallás nem stimmelt, de azt egy gyerek nem tudja. A Váci úton volt egy katonai parancsnokság, és annak az első emeletén vagy a földszinten készültek a hamis papírok. Odamentem az utolsó papírért, ami a nagyszülők papírja volt. Keresztlevelet úgy szereztem, hogy a Deák téri evangélikus templomban bekopogtattam a Keken tiszteletes úr lakásába, és kértem, hogy adjon nekem aláírt, lepecsételt keresztleveleket, és képzelje, üres papírt adott, és így ki lehetett állítani [*A Majsai László által „a II. világháború utáni protestantizmus egyik kimagasló tekintélyeként és erkölcsi nagyságaként” (Élet és Irodalom, 2006. 36. sz.) említett Keken András (1909–1974) evangélikus lelkészről van szó, aki 1941 és 1949 között volt a Deák téri evangélikus templom lelkésze. Keken András (és Sztehlo Gábor) különösen a német megszállás idején, a főváros ostroma alatt a Nemzetközi Vöröskereszt, valamint a svájci és a svéd követség támogatásával sok száz gyermek és felnőtt életét mentette meg. 1949-ben felfüggesztették állásából, 1950 márciusában az ÁVH letartóztatta, két hónapig raboskodott az Andrássy út 60-ban, majd Kistarcsára internálták, ahonnan csak fél év után szabadult. Meghurcoltatása után gyülekezetéből, lelkési szolgálatából eltávolították, és noha volt tanári diplomája is, csak segédmunkásként, majd könyvelőként dolgozhatott. 1956 őszén térhetett vissza korábbi gyülekezetébe. – A szerk.*]. Tehát a feleségemnek rendben voltak a papírjai, és a kormányfőtanácsosnak, a háztulajdonosnak produkálni akarta, hogy „Íme. Hát nézze meg!”. Aki így akarja megmutatni, az már nem érdekelte, hogy rendben vannak-e a dolgok, mert ő meg féltette a házát.

Az ostrom alatt a kétemeletes pincében voltak. És emlékszem, hogy az első orosz katonával való találkozása Jánosnak volt, akinek a sapkáját levették, és telerakták kockacukorral. Ami nem jelentette azt, hogy nem jöttek le a kétemeletes pincébe, és nem nézték meg, hogy van-e valami innivaló.

Mi [*munkaszolgálatosok*] a vatikáni védettséggel nyugodtan éltünk, és azt hittük, hogy mi itt már nyugodtan meg is maradunk. De akkor jöttek a konyhahírek, hogy visznek, nem visznek, megyünk, nem megyünk, és akkor jött egy szép nap, valamikor decemberben éjjel háromkor volt riasztás. Én civilbe öltöztem, és a civilre egy overallt húztam fel. Az iskola udvarán gyűltünk össze. Nyilasokkal

voltunk körülvéve. Volt, aki az első emeletről leugrott, és elkapták. Volt egy ajtó, ami előtt nem állt őr, és én letettem a hátizsákot – szerencsétlenségemre –, és bementem az ajtón. Hogy mi van az ajtó mögött, azt nem tudtam, de ez egy olyan ajtó volt, ami előtt nem állt őr. Az iskola egy olyan helyiségébe kerültem, ahol iskolapadok voltak fölraktározva, és én behúzódtam az iskolapadok között a sarokba. Nem sok időbe telt, amíg rájöttek, hogy ott van – azért mondtam, szerencsétlenségemre – a hátizsák. „Gyere ki, zsidó, mert...” – nem tudom. Én valószínűtlennek tartottam, hogy még ha bele is lőnek a padok közé, az engem eltalálna. Alvásba menekültem. És mire felébredtem, csönd volt. „És most mi lesz? Mi van az ajtó előtt?” Aztán hallottam egy ajtócsapódást. Kiderült, hogy volt egy ajtó, ami az udvarra nyílt, és volt egy lengőajtó, ami az iskolának arra a folyosójára nyílt, ahol az élelmiszerjegyet osztották, tehát oda jártak az emberek az élelmiszerjegyekért. Az előző napon, miután a feleségemet meglátogattam, egy volt munkatársamat látogattam meg a Nagyenyed utcában, és megkérdeztem, ha meglógnék, befogadnának-e. Nem kaptam nagyon biztató választ. Tehát leráncigáltam az overallt magamról, és a nagy forgalmú folyosón keresztül kilibbentem, és fölszálltam egy villamosra, és elindultam a Nagyenyed utcába, ahol előző napon megkérdeztem, hogy befogadnak-e. Egy hétig voltam ott.

Azután elmentem az újlaki templom mögötti Csejtei utcába, ahol a kvartettnek a csellistája, a Steiner Kati húzódott meg. Ez annak a Fischer József, igen jó nevű építésznek a lakása volt, aki aztán 1945-ben a Közmunkatanács elnöke is lett. Kitűnő építész volt, egy keresztény, zsidó feleséggel, aki viszont egy nagyon jó statikusmérnök volt [lásd: Pécsi Eszter]. Tehát oda bekopogtattam, és ott éltem egy hétig – ez 1944. december –, és onnan járkáltam. Egyszer vállaltam, hogy a sógornőjét, aki viszont Farkasréten bujkált, a Farkasrétről elkísérem a Csejtei utcába, azon a napon, amikor egy nyilas nagygyűlés volt az Erkel Színházban [akkor: Városi Színház], amit megelőzött a Gömbös-szobor felrobbantása [Az Erzsébet-híd budai hídfőjénél álló Gömbös-szobrot még 1944. október 6-án robbantotta föl a Marót-csoport, Padányi Béla mérnökhallgató, Janikovszky Béla orvos és Egri János vegyész-mérnök. A csoport 1944 decemberéig összesen tizenkét robbantást hajtott végre, főleg fegyverszállító járművek ellen, de az ő „munkájuk” volt a Kossuth Lajos utcai nyilas könyvesbolt és a Városi Színházban december 3-án tartott nyilasgyűlés elleni akció is – A szerk.]. Ez egy eléggé izgatott légkörű város volt, énnekem a papírjaim rendben voltak, minden saját névre. Minden valódi papír volt, egyetlen dolog nem volt valódi. Volt egy polgári személylap, nem tudom, hogy honnan, ahol az, hogy zsidónak számít, ki volt mosva.

Én akkor papíron a MOM-ban dolgoztam mint optikus. És volt egy állampolgársági igazolvány, fényképes, aminek a dátuma lejárt 1942. nem tudom, mikor. Egy vonással lehetett a 2-est, 5-összé átalakítani, és az úgy érvényes volt. A Margit körúton akkor még a régi villamosok jártak, nyitott peron, és jött egy nyilas karszalagos pasas, hogy igazoljam magam. „Tessék! Ez vagyok vagy nem?” „Igen. Ez vagyok.” „Nem ez vagy! Majd megnézzük a Bem laktanyában!” A néni, akit kísértem, az is ott volt. És amikor a nyilas engem kikísért az első peronra, a néni is felállt. Nálam volt a néninek a kis kofferja. A villamos még nem állt meg, amikor az előttem állót félretoltam, és a mozgó villamosról leugrottam, és beszaladtam a laktanya irányába. Teljes elsötétítés, nagygyűlés a színházban, Gömbös-szobor robbantás. A pasasnak keresztben volt a puskája, és amíg ő lekászálódott, és elővette a puskáját és lőtt, én már befordultam. De akkor a laktanyán kívül is voltak őrök, és bizony meglődöztek, de nem találtak. És a következő villamosra fölszálltam, és továbbmentem. De közben a nagy rohanásban a néninek – később komoly szemrehányást kaptam

érte – a kofferját, amiben benne volt mindene, eldobtam. Elmentem a Csejtei utcába, és bekopogtattam, és ha el nem kapom a nénit, aki egyébként klausztrofóbiás volt, és nem mert egyedül járni az utcán, és még zsidó is volt a tetejében, ott csukódik össze.

Ott maradtam egy hétig, és akkor onnan is mennem kellett. A boltomnak az ajtaján egy keresztvas volt, az alatt is volt egy zár, és volt egy szabad zár. A keresztvas alatti zár nem volt bezárva, tehát én a kulcsommal be tudtam menni az előkészített boltba, amelynek a sötétkamrájában – egy négyzetméteres sötétkamra volt, mert fotózlet is volt – voltak levesporok meg egy rezsó meg takaró meg mindenféle. Vécé nem volt, víz sem volt, de villany volt, mert a szomszédban volt valami katonai parancsnokság. Úgy vittem el papírban, és hagytam el ott. Onnan is kijártam, amíg lehetett járni. Amikor légiriadó volt, én akkor jöttem ki és mentem be. Ahol a Nagyenyed utcában húztam meg magam, annak a még magyarosítás előtti nevének volt egy katonaruhás felvétellel egy zsoldkönyv és egy nyíltparancs szabad mozgási engedéllyel. Krém Eleknek hívtak. Az utolsó pillanatig, amíg át lehetett menni, amíg volt híd, addig átmentem. És mindig ott jártam, ahol a legsűrűbb volt a veszély. Mert aki oda mer menni, annak nincs félnivalója.

Megérkezett az utolsó nap Pesten, amikor kijöttem egy csatos üveggel, hogy vizet veszek magamnak valahol, mert tudtam, hogy az Ó utcában vagy a Zichy Jenő utcában van egy pince, ahol folyik víz. És akkor megjelentek azok a plakátok, miszerint minden igazolvány érvényét veszti, és mindenkinek be kell vonulnia a Hunyadi páncélosokhoz [lásd: Hunyadi Páncélos Hadtest]. És akkor én elmentem a Damjanich utcába, a Brunovszky Karcsihoz, aki az Opera brácsa-szólamvezetője volt, és a kvartettben időnként játszottunk együtt, és aki korábban szerzett különböző papírokat. De azt mondta, ő már nem oszt. Erre én elmentem ahhoz az anyóshoz, aki nem engedte, hogy a Nagyenyed utcában tovább maradjak, és azt mondtam, hogy én most innen nem fogok elmenni. Nem kérdeztem. Mondtam. De ők lemennek a pincébe, mondta. Mondom, jó, menjenek le a pincébe. Én nem megyek le. Én nem szeretem, ha kérdeznak tőlem. És nem sok idő múlva feljött az ő albérlőjük, akivel egy perc alatt tisztázódott, hogy ő viszont illegális kommunista, és igazam van, ha nem megyek le. Ez az utolsó nap volt, a Regnum Marianum felől már lőttek [Az interjúalany a Regnum Marianum templomra gondol, amelyet a Tanácsköztársaság leverésének emlékére emeltek a Városliget szélén, a Damjanich utca magasságában, 1931-ben, s a felvonulási tér kialakítása miatt a Rákosi-rendszerben (1951-ben) lerombolták. Helyén ma egy fakereszt áll. – A szerk.]. És akkor megettem egy fazék sárgaborsó-főzeléket, mert az volt. Aztán bejöttek az oroszok, még két-három nap, és Pest felszabadult [lásd: Budapest felszabadítása].

Az a lakás, ahova a szüleim a Conti utca 24-ből annak idején átköltöztek ott az utcában, az aztán csillagos ház lett. Aztán az összeköltöztetésnél kerültek az öcsémék lakásába, ami a szomszédságban volt, a Déry utca és a Nagy Fuvaros utca sarkán. Az is egy kétszobás lakás volt. Innen aztán a szüleimet bevitték a gettóba [lásd: budapesti gettó] a nagyanyámmal, sőt az öcsém feleségével együtt. A Kazinczy utcában volt anyám, apám és nagyanyám, de hogy hol volt a sógornőm, noha egy lakásból vitték el őket, azt nem tudom. A másik sógornőm [Vagyis a feleség testvére. – A szerk.] az apósommal külön volt a gettóban.

A Kazinczy utcai egy első emeleti udvari lakás volt, és ennek valószínűleg az eredeti hálósobájában laktak a szüleim és a nagyanyám. Nem volt ágy, a földön aludtak. Nem tudom, hogy éltek ott. Nem beszéltünk később arról sem, hogy mi volt a gettóban velük. Én két alkalommal voltam náluk. Amikor a gettó felszabadult, mentem hozzájuk, a gettóba. Tökéletesen

rendben találtam őket. A meglepő nekem az abszolút, tökéletes tisztaság volt. És krumplilevessel kínáltak. A sógornőm viszont olyan elhanyagoltan nézett ki a gettóban, pedig egyébként mindig nagyon tisztán, netten nézett ki. De ott teljesen elengedte magát.

Az oroszok egymás után szedték le a sárga csillagokat az emberekről. Ugyanakkor egy kisgyerektől elszedték az óráját. Nem emlékszem arra, hogy apósoméék hogyan kerültek haza. Nem emlékszem arra, hogy az öcsém felesége hogyan került haza. Arra emlékszem, hogy a szüleimet és a nagyanymát egy szemetestargoncán szállítottam a már kiürített lakásba, arra raktam rá mindenféle holmijukat.

Először a Zichy Jenő utca szabadult fel, aztán a Déry utca, aztán a gettó. A Zichy Jenő utcai lakásba beraktak egy dunakeszi jegyzőt, vagy mit tudom én, kit. Én akkor az én párttagságom súlyával a hátam mögött elmentem a Zichy Jenő utcába, a pincébe, és azt mondtam, hogy aki oda beköltözött, azt javaslom, hogy hagyja el a lakást. Nagyon nyomatékosan. És a lakás másnap üres volt. És ugyanígy jártam el a Déry utcai lakásnál is. És a lakások üresek lettek. És ugyanígy jártam el az apósom lakásánál is, de ott csak egy szobát kaptunk vissza a háromból. Másnap fogtam egy szemeteskocsit, ráraktunk mindent, ami volt holmi, és a szemeteskocsival szépen hazavittük. Közben sikerült műanyag fóliát szerezni az ablakra. A Zichy Jenő utcai ház csillagos ház volt. Mi a harmadik emeleten laktunk egy kétszobás, fürdős, rendes polgári lakásban. Cselédszoba, fürdőszoba, kamra, vécé, minden. Az első emeleten lakott egy ugyancsak zsidó házaspár, akik akkor azt javallták nekünk, hogy a pincébe falazzuk be magunkat, amibe mi nem mentünk bele. Ezek üvegesek voltak. Persze semmilyen üveg nem volt a lakásban. Javasoltam, hogy csinálják meg. Megcsinálták. Persze fizettem rendesen. És üveges lakással vártam a családomat.

A nagymama épségben átvészelte, hazaköltözött a Déry utcai házba, ott beteg lett, és 1945 talán februárjában halt meg, a saját ágyában. Kilencvennégy éves volt. Közben megérkezett az öcsém, koporsóval kivitték a Corvin Áruházba – ez közvetlenül a budapesti ostrom után volt, ott voltak a betört kirakatok, a kirakatmélyedésekben pedig ott voltak a koporsók bennük a halottakkal –, és onnan vitték egyenesen a Rákoskeresztúri [zsidó] temetőbe. Ott van a szüleimmel egy sorban.

Az öcsém is munkaszolgálatos lett, aztán volt valami cirkusza, és le is ültették egy-két hónapra a Margit körúton, de nem tudom, hogy miért. Az öcsém 1945 elején, tehát a felszabadulás után már nagyon rövidesen itthon volt. És akkor született a lánya, aki aztán az édesanyjával nevelkedett.

A szüleim visszamentek a lakásba, megnyitották újból a boltot, illetőleg akkor a bolt már az öcsém nevében volt. Az öcsém is megérkezett, megnyitották, aztán becsukták. Azt tudom, hogy én 1945-ben, 1946-ban még mentem oda látogatóba, és akkor volt még a bolt. De hogy mikor csukták be, azt nem tudom. Az öcsém becsukta a boltot, és könyvelőként helyezkedett el, majd elvált. Volt valami szabóüzem vagy gyár a Holló utca tájékán, és annak volt ő a főkönyvelője. Amikor az megszűnt, akkor valószínűleg Tatán volt valamilyen vállalatnál főkönyvelő. Így ismerkedett meg az útja során egy kolleginával, aki aztán a felesége lett. Az öcsémnek a második házasságból saját gyereke nem volt. Az öcsém öngyilkos lett 1961 augusztusában, a mi kairói kimenetelünk táján.

A szüleim aztán semmit nem csináltak. Nyugdíjuk nem hiszem, hogy volt. Abból éltek, ami volt, és mi tartottuk el őket. 1954 körül kerültek ki Mátyásföldre, egy idősek otthonába, amelyben éppen megürült egy kétágyas szoba. Anyám nagyon sokat olvasott. Mátyásföldi tartózkodása alatt beiratkozott a könyvtárba; apám nem, anyám igen. Apám ott halt meg 1962-ben, anyám meg

1964-ben. Megvárta, amíg hazajöttünk Kairóból, és János doktorált. Még ott voltunk együtt. És akkor a friss kocsival még körbevittük Pesten, és fönt a Sváb-hegyen volt egy étterem, akkor még Vörös Csillagnak hívták [A Sváb-hegyet pedig Szabadság-hegynek. – A szerk.], ott ebédeltünk. Nem sokkal utána meghalt. Látogatóban voltunk, leadta füléből a fülbevalót, tudta, hogy meg fog halni.

Pest még nem szabadult fel egészen, amikor megkerestem a barátaimat, és így kerültem a Teréz körúti pártbizottságba, ahol az én hivatalos párttagságom 1945. január tizenkettedike, tizenharmadika vagy tizennegyedike óta van. De 1942 óta van dolgom a baloldallal. A Vörös Segéllyel való kapcsolatom, illetve az abban való tevékenységem volt az első lépés. Rögtön a felszabadulás után, pontosabban Budapest ezen része felszabadulásának másnapján, 1945. január tizennyolcadikán én a hatodik kerületi pártbizottságban kezdtem el dolgozni mint káderes. Márciusban megnyitottam az optikusboltot, és négy hét múlva becsuktam. Visszaadtam az iparüzési engedélyt, úgy éreztem, hogy nekem most más dolgom van, én most nem tudok a pult mögött állni. Különben is utáltam a pult mögött állni. A pult mögött állni a kapitalista időkben a vevővel szembeni teljes kiszolgáltatottságot jelentett. Nehezen viseltem el.

A feleségem 1945-től benn dolgozott a Péter Gábor titkárságán. Péter Gábor, akinek az eredeti neve Eisenberger Benjámin, a Nyírségből való. Én az ő mozgalmi tevékenységéről jól tudtam a munkaszolgálatban. A későbbiekben pedig, amikor a hatodik kerületben a szemközt ülő íróasztalnál egy régi mozgalmi – hadd mondjam így – elvtárs mondta a Péter Gábor nevet először, akkor jöttem rá, hogy a Péter Gábor az az Eisenberger Benjámin, akinek a nevét én a munkaszolgálatban tudtam meg. És akkor az én súlyom megemelkedett a szemközt ülő szemében azáltal, hogy ismerem a Péter Gábort. A felesége, Simon Joli volt az értelmesebb kettejük közül. De ez talán ma is megvan minden házasságban, hogy a férfi hordja a nadrágot, legyen bármilyen értékes a feleség. Joli harcos, az ideológiához abszolút hű, becsületes ember volt.

Én nem tudom, hogyan tudták meg, hogy már itthon vagyunk, lehet, hogy rajtam keresztül, de a hazaérkezésünket követő második napon üzent a Péter, hogy a Joli jöjjön be. Megjelent ott kétfajta harisnyával a lábán, hiszen nem volt semmink. Ott dolgozott mint titkárnő, főhadnagyi rangban. Először rendőrirodai főhadnagy volt, aztán lett rendőrirodai százados. Egyenruhája is volt, amit nagyon-nagyon ritkán vett csak fel. Nem tudom megmondani, hogy mit csinált pontosan. Nem volt erről szó, mi egymásnak a benti dolgainkról nem beszéltünk. Ami az irodában történik, az a munkahelyen történik, nincs tovább. Egyetlen alkalommal volt jelen egy kihallgatásnál, a Rajk-per során, emlékszem, a Szőnyi Tibor kihallgatásán. Szőnyi Tibor Svájcban volt orvos, és hazajött [Szőnyi Tibor (1903–1949) – orvos. Egyetemi évei alatt Bécsben kapcsolatba került a magyar emigrációval, és csatlakozott a munkásmozgalomhoz. Magyarországra visszatérve tagja lett az MKP-nek. Életének jelentős részét emigrációban töltötte, politikai és tudományos munkát végzett. 1945 után tért haza. Az MKP szervezési osztályának helyettes vezetője, a Központi Vezetőség tagja, majd a káderosztály vezetője lett. 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták és kivégezték. 1956-ban rehabilitálták. – A szerk.] Belekerült ebbe az én közvetlen főnököm is, a Szebenyi [Szebenyi Endre (1912–1950) – ügyvéd, belügyi államtitkár. Budapesten nyitott ügyvédi irodát. A letartóztatott szocialisták, kommunisták védőügyvédje volt. 1943-ban munkaszolgálatos volt. 1945-ben belépett a kommunista pártba, 1945. júniustól miniszteri tanácsos, 1946. áprilistól miniszteri osztályfőnök, a Közrendészeti Főosztály vezetője, majd 1947 júliusától miniszterelnökségi adminisztratív államtitkár. 1949 júniusában letartóztatták, 1950-ben halálra ítélték, és kivégezték. 1955-ben rehabilitálták (Palasik Mária

„Üstökön ragadni a reakciót”

Az államrendőrség és a politikai rendőrség kezdetei, *beszelo.c3.hu/99/11/10pala.htm*). – A szerk.]. Az egész Rajk-vonalnak tulajdonképpen értelmiségellenes íze vagy indítéka volt, nem viselték el az értelmiséget. Tehát a feleségem egy ilyen kihallgatáson volt jelen, és azt tudom, hogy nagyon feldúltan jött haza. Akkor volt talán az egyetlen eset, mikor a munkát szóba hozta. Persze amikor kitüntették, akkor arról tudtam természetesen; amikor én kitüntetés, dicséretet kaptam, arról ő is tudott. Amikor volt a Rajk-per, a feleségem ott volt a tárgyalóterem melletti helyiségben Péter Gáborral együtt, és tudom, hogy közvetlen telefonvonal volt, hallgatta a Rákosi az egész tárgyalást, és az ő irodájából adott utasítást arra, hogy milyen irányban menjen a tárgyalás. Péter Gábor ebben abszolút közvetítő szerepet játszott, és nem volt teljhatalma. A Rajk-per egy nagyon nehéz dolog. Egy ambivalens valami volt, hiszen a feleségem a Rajkot közvetlen közlelől ismerte. Szimpatikus ember volt. Rettenetes dolog volt ez a hit és a kételkedés közötti helyzet. De a párhoz való hűség nem változott, akkor sem, amikor kiderült, hogy koncepciós per volt. Ez egy hiba volt, ez egy bűn volt, ilyet nem lehet csinálni, ez árt a pártnak, de a párthoz való ideológiai hűségünkön egy szikrányit nem változtatott. Hittem, nem voltak kételyeim az egészséget illetően. Nem tettem fel kérdéseket, nem közelítettem meg kritikával azt, amit mindig kellett volna. Amikor 1953-ban lecsuktak, még akkor se. Mert az első dolgom volt a párttagsági könyvem után menni, amikor kiengedtek.

1945. május közepén bevonultam a politikai rendészetre. Odakerültem az Andrássy út 60-ba. Az intellektuális csoportban voltam. Volt két-három érdekes esetem. Például báró Luzsénszky Alfonznak jelent meg az írása a nyilaséra alatt vagy talán még előtt is, „Solymosi Eszter vére”. Ez egy, mondjuk, húszoldalas tanulmány, amiben a Talmud-hamisítással próbálta igazolni, hogy Solymosi Esztert valóban a zsidók ölték meg [lásd: tisztaeszlári vérvádper], és a vérét a maceszba gyúrták bele [*Luzsénszky Alfonzról (1876–1946) és az antiszemita beállítottságú „Talmud fordításokról” a következő olvasható az Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem honlapján: az egyik legismertebb „Rohung Agost [Rohling Ágost]: A Talmudzsidó (Pest, 1872). Szélsőséges nézeteit a környezetükből kiragadott mondatokkal próbálta alátámasztani. Módszeréről J. S. Bloch bécsi rabbi írt Rohling tanár gonosz kópéságai, Budapest, 1883. címmel. Kettejük között bírósági perre csak azért nem került sor, mert Rohung visszalépett. Ugyanekkor heidelbergi tanári állásáról lemondott, visszavonta feljelentését, a közéleti szerepléstől teljesen visszavonult. Könyve ennek ellenére még számos kiadást megélt; nagy befolyással volt a XX. századi zsidó- és Talmud ellenes mozgalmakra. A másik széles körben ismert, hírhedt mű: Luzsénszky Alfonz: A Talmud magyarul (Budapest, az utolsó, 9. kiadás 1939-ben jelent meg). A műről – bírósági felkérésre – Blau Lajos írt szakvéleményt (Magyar Zsidó Szemle, 1931.). Blau Lajos fő észrevételei a következők voltak: szerző nem ismerte az eredeti szöveget, fordítása nem szöveghű. A szövegösszefüggésekből gyakran kiragadott egyéni véleményeket, melyeket általános érvényűként állított be” (or-zse.hu/orki/talmudkonyvei/talmud-eloszo333.rtf). Luzsénszky egyébként nem a Talmudból fordított, hanem Rohling összeállításából, amely maga sem eredeti, hanem egy 1700-ban megjelent írás kivonatos feldolgozása. – A szerk.]. Kaptam három vagy öt ilyen füzetet, hogy ezt nézzem meg. A Luzsénszky Alfonz a Kosztolányi Dezső téren lakott. Érte mentem, bevitettem, letettem az Andrássy út 60. pincéjébe – ami olyan bűdös volt a klórtól, hogy azt el nem lehet mondani, de betegség nem volt. Aztán megnéztem a könyvet, és elmentem az egyetemi templomhoz. Ahhoz csatlakozik egy ilyen teológiai főiskola, valami ilyesmi, oda becsöngettem, és megkérdeztem, hogy ki foglalkozik itt az Újtestamentummal [Az egyetemi templom eredetileg a pálosok rendháza volt. – A szerk.]. Otthagytam egy idézést,*

ekkor és ekkor jöjjön be. Aztán elmentem a Rabbiképzőbe, az igazgatójának a nevére nem emlékszem, és ugyanúgy otthagytam egy eltérő időpontra szóló idézést [*A Rabbiképző igazgatója Löwinger Sámuel volt 1942–1950 között. – A szerk.*]. Ez egy szörnyű élmény volt, mert nekem semmi ellenérzésem nem volt velük kapcsolatban, és tisztában voltam azzal, hogyha én tőlük szakértői véleményt kérek, az föltétlenül pozitív valami lesz. Aztán bejött először a tisztelendő úr, vagy nem tudom, hogy szólítottam, és mindjárt mondtam, hogy szakértői véleményt kérek, mennyi idő alatt kaphatom ezt meg. „Jó. Két hét?” És ugyanez történt a rabbival. A szomorú az, ami rettenetesen hatott rám, hogy két hét múlva hozták a szakértői véleményt – ezek egymásról feltehetően nem tudtak –, és mindketten kimutatták, hogy honnan emelte ki az idézeteket, amelyek az eredeti szövegkörnyezetből kiemelt megcsonkított mondatok voltak.

Aztán egy másik ügy, az sokkal érdekesebb volt. A nyilasok összeszedték a zsidó ügyvédeket a munkaszolgálatához, de mint megtudtam, aki az ügyvédek névsorát megcsinálta, azt úgy hívták, hogy doktor Walton Ágoston, aki a családjától elbúcsúzni jelent meg Gödöllőn, ha jól emlékszem, és ott kapták el. Megkaptam az aktacsomagot, hogy nézzem meg, de ő már le volt csukva, nem én hoztam be. Kiderült, hogy ez a Walton Ágoston hozta volna össze a Veessenmayert a Szálasival. A vonatkozó telefonbeszélgetést az akkori elhárítás lehallgatta. És ennek a lehallgatásnak az anyaga ott volt az én fiókomban. És egy reggeltől késő estig egyfolytában tartó kihallgatás során mindazt szépen elmondtam, amit a lehallgatásából tudtam.

A harmadik ügy egy érdekes dolog volt, hogy a törvényszéki bíróról kellett dönten. Ismételten felhozattak valakit a pincéből, és az volt a határozott benyomásom valami miatt, hogy nem normális. Elmentem az orvoshoz, aki később nagyon jó barátunk lett, és megbeszéltem vele ezt az embert. Teljes hatáskörrel dolgoztunk, nem volt akkor még olyan mértékű alá- és fölérendeltségi viszony, hogy kihez forduljak, hogy ezt elengedem vagy nem engedem el. Elengedtem. Hónapokkal később találkoztam vele az utcán, és azt mondta, hogy ő nem remélte ezt a bánásmódot. Az érdekes az volt, hogy ő ismert meg, és szólított meg.

Ennyit tudok elmondani erről az időszakról. Nem tartott sokáig, mert 1945. augusztus elején behívtak Péterhez, hogy most pedig engem áthelyeznek a Belügyminisztériumba, és a feladatom a rendőrségi hírközpontnak a megszervezése lesz. Átkerültem a belügybe. Az érdekessége az egésznek, hogy ugyanezzel a megbízással valaki már volt ott, és én ezt nem tudtam előre. Akkor a Farkas Mihály volt az államtitkár, volt egy szocdem államtitkárunk, egy kiscgazda államtitkár, egy kommunista államtitkár [*Farkas 1945. július 15 – november 23-ig volt belügyi politikai államtitkár. – A szerk.*]. S akkor elmentem a Farkas Mihályhoz, s azt mondtam, hogy én így nem dolgozom. Az, aki ott volt már, a Rajk-perben kivégzett budapesti rendőrfőkapitánynak volt a sógora, Patakinak hívták, és másnap már nem volt ott. Igaz, hogy hasonló munkakörbe került a régi F2/A, a vezérkari főnökség, elhárítók közé. Én lettem a hírközpont vezetője alezredesként. A legfiatalabb alezredes voltam az országban.

Akkor rendőrszemlélőségek voltak. (Ezek kábé megfelelnek a jelenlegi régióknak.) Volt, mondjuk, hét szemlélőség az országban, oda kellett rádióállomásokat telepíteni, amelyek Budapest központtal tartottak kapcsolatot. Ennek különböző szekciói voltak. A szervezet, amelyet létre kellett hoznom, négy részre tagozódott, az egyik volt a rendőrség által kibocsátott körözések nyilvántartása, az újonnan kibocsátott körözéseknek a körözési értesítőben való megjelentetése és eljuttatása a rendőri szervekhez, és időszakonként egy összesített körözési könyv volt. Ennek az

élén egy régi rendőrszobás volt, és volt egy hasonló rangú beosztottja is. Ide futottak be a közvetlen környezetből kiadott körözések. Volt egy rádiós részleg, amely meghatározott időközönként megszólalt az országban mindenhol a rendőrszobákon, rendőrszobákon elhelyezett rádiókon, és bemondta, hogy mi van. Ehhez azonban meg kellett csinálni a rádiókészülékeket, és fel kellett építeni egy rádióadó-készüléket a központban. Ehhez volt tehát egy műszaki részleg. Ebben a műszaki részlegben műszerészek voltak, és volt két Bolyait végzett műszerész, akiket én később beírattem a műszaki egyetemre. Tehát épült minden szemléltetés részére egy adóállomás. Ezt műszerészek tervezték meg. Az első rádióvevő-készülékeket a Philips gyár szállította. Amikor elkészültek a rádióadó-állomások, akkor lett kétirányúvá a dolog. Ehhez kellett morzetávírással. Egy távírás elegendő a morzebillentyűhöz, és három kell ahhoz, hogy huszonnégy órás szolgálat legyen. Kezdetben, azt hiszem, kilenc rádióállomás volt. A régi távírásokat nem lehetett használni, mert akiknek a kezében van a morzebillentyű, annak a kezében van a hatalom.

Tehát megindult a rendőrség első rádiótávírási szakja hatvan emberrel. Honnan vettük ehhez a hallgatókat? Harminc kommunistát és harminc szociáldemokratát vettünk fel. Akkor a kádérosztály vezetője a pártközpontban a Kádár János volt. Ahhoz mentem el – a titkárnőjét még a hatodik kerületből ismertem, az is egy nagyon szűk közösség volt a kezdet kezdetén. És a Belügyminisztériumnak volt egy szociáldemokrata pártszervezete, annak a főnöke a Balassa altábornagy volt [Balassa Gyula (1903–1974) – jogász, 1938–1944 között tisztviselő az Igazságügy-minisztériumban, 1945 után SZDP tag, 1945–46-ban az SZDP tagja és Nógrád-Hont vm. főispánja; 1946–1950 között altábornagyi rangban országos rendőrfőkapitány. 1950–1955 között koholt vádak alapján börtönben volt, 1957–1966 között az Országos Erdészeti Főigazgatóságot vezette miniszterhelyettesi rangban, és a Dunakanyar Intéző Bizottság elnöke volt (MÉL). – A szerk.]. Azt mondtam, kérek harminc fiatalot. Akiket a pártközpontból kaptam, azok bizony harcos kommunista fiatalok voltak. Mit gondol, hogy végződött ez a hatvanfős iskola? Harmincegy fővel. És mit gondol, mi volt az összetétel? Harminc kommunista és egy szociáldemokrata. Ha valaki egyet mondott, egyet mozdult, azt én másnap kirúgtam, és harmadnap már nem volt bent. Bármilyen kritikát megjegyzés, valami nem vonalas megjegyzés elég volt, már ment is. De nem is kellett több harminc emberrel. És azt hiszem, talán két vagy három maradt a régiekből, akik mellé ott volt természetesen a fiatal, mert vigyázott arra, hogy a régi mit kopog. A fiatalok voltak a politikai megbízottaim. És ők is egymás ellenőrizték. De egymás ellen soha nem volt feljelentés. Ezek egy helyről jöttek, mind egy húron pendültek, semmiféle probléma nem volt. Nekem egy problémám volt. Akit kívülről helyeztek be a szervezetembe, és aki aztán mindenféle jelentést továbbított rólam a belügyi ÁVH-snak. Százados volt, de nem lehetett tudni, hogy mi a feladata. Hol itt volt, hol ott volt, hol amott volt, és nem tudtam vele mit tenni.

Tehát fel kellett építeni a rádióadó-állomásokat, és új rádiótávírással kellett kiképezni. És végül a SZEB, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, Szviridov altábornagy [A SZEB alelnöke, majd Vorosilov távozása után elnöke volt. – A szerk.] engedélye kellett ahhoz, hogy ez a rendőrségi munka megindulhasson. Ez 1946 végén vagy 1947 elején indult be. Állandóan valami mozgás volt. Gondoskodni kellett arról, hogy például áramkimaradás esetén a rendszer funkcionálni tudjon. Mindenhova kellett egy áramfejlesztő generátor. A budapesti őrszobákon kellett egy olyan rádiókészülék, amit a központból lehetett elindítani. Amely bekapcsolt, jelzést adott, hogy tessék odamenni a készülékhez, és meghallgatni a parancsot. Bármikor. A nap huszonnégy órájában. Ehhez megint új készülékek, új antennarendszer kellett. A szervezet még tovább fejlődött: voltak a

körözések, volt a rádiószervezet, a műszakiak, a morzések és a telefonosok, és volt hozzájuk még egy szolgálat az országból beérkező mindenfajta értesülés gyűjtésére. Az egy huszonnégy órás szolgálat volt, minden reggel hét órára összegezve, értékelve a miniszter asztalán volt a jelentés. Ez a szervezeten belül, mégis attól szigorúan elkülönülve volt, négy-öt emberből állt az egész. S ezért én minden reggel negyed hétkor mentem dolgozni, megnéztem, mi van az értékelő jelentésben, amely hét órára ott volt a miniszter asztalán. 1947-ben kezdődött a javaslatomra, hogy a budapesti rendőrséget szereljék fel URH-készülékkel. 1948-ban fejeződött ez be, akkor szereltek fel három URH-s kocsit. Ez egy nagy dolog volt.

És közben aktív pártmunkás is voltam. 1945-ben megalakult az állami hivatalok pártszervezete, és annak volt egy szemináriuma, ott tanultam, amúgy meg magamtól. Folyton tanultam, és szemináriumokat tartottam, például a Kispesti Textilben, aztán voltam választási megbízott az első kerületben. Ez a munkaidő után volt persze. Annak idején a hatodik kerületi pártbizottságban olyan szemináriumot is vezettem, ahol csak hárman vettek részt, ennyire szűk körű volt. A családdal keveset voltam, egyikünk sem volt sokat otthon. Ezért volt nagyon fontos számunkra minden közösen töltött perc.

1948 augusztusában elküldtek Hollandiába egy fotogrammetriai kongresszusra. Ez tulajdonképpen a légi térképezés. Tehát repülőgépről csinálnak meghatározott intervallumokban felvételt. És két felvétel megfelelő készülékben plasztikus képet ad, és ilyen módon még a rétegvonalakat is be tudják rajzolni térképen. Mit mondjak, ha leültem Scheveningenben egy padra, akkor nem telt bele sok idő, mellém ült valaki. Ha átültem egy másik padra, akkor másvalaki ült le mellém. Akkor nemcsak Hollandiában voltam, hanem Belgiumban és Svájcban is. Ez egy hónap volt, nagyon szép volt. És amikor hazajöttem, Hegyeshalomnál a határőr-parancsnokságban a parancsnok lejelentkezett. És utóbb jöttem rá, hogy honnan tudja a határőrség, hogy jövök.

A minisztériumi osztályvezetőség, ami minden szempontból – technikailag, szellemileg – nagyon jól szuperált, kellett a belügyi pártbizottság titkáranak. És 1951-ben áthelyeztek a budapesti főkapitányságra, gyermek- és ifjúságvédelmi osztályvezetőnek. Rengeteg lézengő gyerek volt. Összeszedtük őket Pesten mindenhol, A Szabadság téri református templom mellett van egy egyemeletes épület. Ott volt egy nagy gyűjtő, ott aludtak a gyerekek, aztán összeszedtük őket, és akiket lehetett, elhelyeztünk valahol, valamelyik gyereketthonba. Egyetlenegy alkalommal volt, amikor egy mama jött be a gyerekéért, akit egy cukrosbácsi vitt el.

1945-ben a fiamnak, Jánosnak volt egy tüdőfolyamata, és fölkerült a Szabadság-hegyre, és akkor a Zichy Jenő utcából el kellett jönnünk egy jobb levegőjű helyre. Akkor mindent elcseréltünk: a feleségem nővérenek, a Rozikának a lakását a Rottenbiller utcából és a mi lakásunkat a Zichy Jenő utcából elcseréltük, és lett Óbudán, a Podolin utca végén egy házunk. A Kiscelli Múzeum alatt voltunk, az utolsó házban. Az lett a mienk. Ez egy komplikált csere volt. Ez a ház saját lett. Nekünk a felső szinten volt három szobánk, lent egy egyszobás komplett lakás volt, az volt a Rozikáé. A Podolin utca egy kiépítetlen utcarész volt, ott télen, ha valaki nem áll biztosan a lábán, és nem tud jól síelni, biztos, hogy a fenekén csúszik le végig.

1953. február elejéig voltam az ifjúságvédelemnél, amikor egy este eljöttek, és bevittek. Jött a fekete Pobjeda: „Na, alezredes úr, vége a játéknak!”, ezt mondták.

Bevittek a Gyorskocsi utcába, levetkőztettek, alaposan megvizsgálták mindenhol, mindent, aztán beraktak egy cellába harmadiknak. Ez egy kétpriccses cella volt, a priccs sima deszka, nem volt semmi, csak a deszka. Az egyik, aki bent volt, ez egy érdekes történet. Egy beépített téglavízvezeték volt, és ő aztán végigkísért az egész öt hónapos ÁVH-s fogságom alatt, különböző cellákba berakták, de már nem kísért el a katonai közbörtönbe.

Az első cellában csak pár napot voltam, aztán átkerültem egy másikba, ahol hatan-heten voltunk egy dupla priccsen. A cella kicsi volt, sétálni nem lehetett benne. Üldögéltünk, mint verebek a sürgönydróton. A foglárak papucsban jártak, tehát nem lehetett hallani belülről semmit. A leveshez nem kaptunk kanalat, egyáltalán, evőeszköz sosem a megfelelő volt. Vízet a vécéből vettem, egy fél lavór víz volt hatunkra-hetünkre a mosdásra; a vécének nem volt húzója, csak pedálja, nehogy valaki felakassza magát. Talán egy héten egyszer vagy két hétben egyszer volt zuhanyozás, és akkor sorban álltunk meztelenül a két csap alatt.

Az egyik cellatársam a Honvéd Kórháznak egy vezető sebésze volt, akit azért tettek oda, mert voltak itt külföldi vendégek, és ő volt az, aki beszélni tudott idegen nyelven, és ő vezette körül őket. Aztán voltak a katonai lehallgató szolgálat kódfejtő tisztjei – ezek keresztény-polgári elemek, idősebb urak voltak. A Bartók Béla úton volt a VKF, a Vezérkari Főnökség, és ott dolgoztak. Volt egy, akivel elég sokáig voltam együtt. Aztán ott volt doktor Vértés Imre, aki Franciaországban diplomázott gyógyszerészként, majd a háború után bekerült a honvédségbe, mint ahogy nagyon sokan bekerültek a különböző fegyveres testületekhez, és a rendőrség személyügyi főcsoportfőnöksége vezetőjének a helyettese lett ezredesi rangban [Vértés Imre (1905–1986) – gyógyszerész. 1942-ben a frontra került. 1943-ban átszökött a szovjet csapatokhoz, s a magyar partizánszázad parancsnoka lett. 1951-ben mint ezredes a Hadtörténeti Levéltár parancsnoka. 1953-ban bebörtönözték, 1956-ban rehabilitálták, ezt követően haláláig a szakmájában dolgozott (MÉL). Forrásunk semmit nem említ Vértés Imre 1945 és 1951 közötti tevékenységéről. – A szerk.]. Ővele jó darabig egy cellában voltam, és tőle tanultam oroszul. Őt azért tartóztatták le, mert találtak nála engedély nélkül tartott fegyvert. Ez az engedély nélkül tartott fegyver egy kis asztalka volt, aminek három használhatatlan puska volt a lába. De hogy igazából miért csukták le, nem tudom, mert mi egymással ezekről soha nem beszéltünk. Ez egy érdekes dolog volt. Senki nem beszélt arról, hogy miért van bent, mit kérdeztek tőle, arról nem esett szó. A Vértés Imrével ez egy barátság lett, ami aztán utána élővé lett, és hát akkor beszélhettünk arról, ami történt. Amikor kiengedték, akkor persze a honvédségtől leszerelték, és aztán a gyógyszerészeti központ igazgatója lett.

A napok várakozással teltek. Én oroszul tanultam bent ettől a gyógyszerésztől. Öt hónapig voltam nyomozati stádiumban. Ebből három hónap alatt ki nem mozdultam, nem szóltak hozzám egyáltalán, egy szót se, semmit. Tökéletes elszigeteltségben voltam. Aztán két hónapig volt a kihallgatás időszak, és a második hónap végén áttettek a katonai börtönbe.

A kihallgatásokra hátratett kézzel vezettek. Meg volt olyan, hogy önéletrajzot kellett írni, akkor az írószobára tettek. Egyet megírtam, aztán megint kellett írni, hatot vagy nyolcat, hátha valami eltérés van. A kihallgatást mindig ugyanaz az egy végezte. Egyetlen egyszer volt jelen az utódóm. A kihallgatásnál nem volt gépiró, a kihallgató csak utóbb összegezte, ha jól emlékszem. Mindig ugyanazt kérdezte, hátha valami mást mondok. A kihallgatási jegyzőkönyv, amellyel átadtak az ügyészségnek, jó néhány oldal volt, tizenhárom alkalommal kezdődött azzal, hogy „beismerem,

hogy...”. És amit beismertem, valóban igaz volt. Tizenháromszor ismertem be mindenfélét, például „Beismerem, hogy elvittem éjjel egy pakli cigarettát”.

Végig a Gyorskocsi utcában voltam, a második emeleten, az ÁVH különrészlégében voltam öt hónapig, és három hónapig a harmadik emeleten, a katonai börtönben. Ott már jobb körülmények voltak, nem heten voltunk két priccsen. Az egy elég nagy cella volt, húszan biztos voltunk. Itt katonák voltak, akik tárgyalásra vártak. Volt néhány köztörvényes is. De volt ott például régi katonatiszti családból egy magas állású katonatiszt, a Gótay Ákos, akiért interveniált a szovjet tanácsadó – abban az időben mindenütt ott volt a szovjet tanácsadó. A Gótay édesapja is igen magas rangú katonatiszt, azt hiszem, tábornok volt. A Gótay Ákos műszaki ember volt, elektromérnök. Nagyon szimpatikus, művelt ember. Jó volt vele beszélgetni. Szabadulásom után és az ő szabadulása után találkoztunk is, nem egyszer. Ő nem volt párttag, de a szovjet tanácsadó szerette volna, ha belép. A párt azonban nem fogadta el. A felvételét közvetlenül megelőzően fogták őt le.

A börtönkoszt nagyon rossz volt. Úgyhogy ezért a foglyok egy alkalommal fellázadtak. Én azt mondtam: én ebben nem veszek részt. Egyedül a húsból én nem vettem részt, elég kellemetlen is volt. A rabokat kizavarták a cellából, én pedig nagyon hangosan, hogy a kintiek hallhassák, követeltem a politikai tisztet. Aki jött. És én mondtam neki: „Ezt nem lehetett megenni! Hogy én ebben nem veszek részt? Csak azért nem, mert én nem veszek részt egy lázadásban. De ezt nem lehet megenni. Jogos.” Nem szólt semmit. A többieket visszaterelték.

A nyolc hónap alatt nem láttam a családot. Miután a kihallgató ügyész a beosztásomból eredően ismert engem, tőle kaptam engedélyt arra, hogy egy lapot hazaírhassak. A lap megvan valahol. Ez június vége, július eleje lehetett. Akkor írtam, s akkor kaptam egy csomagot. És ezt a csomagot az őrség bontotta ki természetesen. Nagy nehezen hozzájutottam, és megnézhettem a címezést. És akkor láttam a feleségem írását, s ebből tudtam, hogy nem történt vele semmi, hogy nincs lefogva.

A tárgyalásom 1953 októberében volt. Tizenhárom vádpont volt, de nem tudom magának elmondani már őket. Nyilván voltak különböző megnyilvánulásaim, amik nem illettek bele teljesen a pártvonalba. Gyűjtő meghatározásként a vádban már „a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben vezető szerep” állt. A vádhoz az anyagot egész biztos, hogy az utódom szolgáltatta. Volt olyan vádpont, hogy néhány távirászt vidékre küldtem. „Igaz?” „Igaz.” És a tárgyaláson az egyik ott volt. És – ez teljesen megengedhetetlen egy katonai bírósági tárgyaláson – felálltam, és megkérdeztem tőle: „Igaz-e, hogy azért küldtem oda, hogy a párttal, a pártszervezettel való kapcsolatot rendbe tegye?” És kénytelen volt azt mondani, hogy „Igaz”. A tárgyalást vezető bíró mellett két alezredes volt az ülnök. A tanúk között ott ült a fővádlóm is, aki a BM pártbizottságának a titkára volt. „Mondja már meg, hogy megérdemelte a vádlott a kitüntetéseit vagy sem?” És kénytelen volt azt mondani, hogy igen. Aztán volt egy második tárgyalási nap, ahova a feleségemet már behívta az ügyész. És elejtették a vádat, semmi realitása nem volt. És kiengedtek. És kaptam egy papírt, hogy jelentkezsem a kerületi kapitányságon. Aztán azt mondtam az ügyvédnek, hogy szerezzen nekem a katonai bíróságtól egy igazolást, hogy vádelejtéssel jöttem ki.

Amikor engem lefogtak, betettek a házunkba egy társbérlet [lásd: társbérlet]. Az alattunk lakó házmegebízott [lásd: funkciók a lakóhelyen] – mert azt hiszem, három ház van egymás alatt – figyelmeztetett, amikor én már le voltam fogva, hogy jó lenne valakit bejelenteni [Miután

letartóztatták, a hivatalos szervek érvényesítették velük szemben az éppen aktuális „jogos lakásigény”-rendelkezést. – A szerk.]. De nem sikerült. Anyámékat kellett volna bejelenteni, de nekik saját lakásuk volt. A egyik szobát a társbérlő kapta meg a feleségével. És volt az alsó szinten a pincével szemközt még egy helyiség, ami az ő konyhájuk volt, tehát nem volt közös konyha. Még vécé sem, mert a lenti vécét használta. Ők végig ott laktak, amíg ott voltunk a Podolin utcában.

Péter Gábort 1953. január legelején fogták le, és egy héttel később a feleségemet elbocsátották. Kihallgatták, mert hiszen Péter Gábor közvetlen közelében – nem személyi titkárnője volt –, a titkárságon dolgozott. Kirúgták, de nem fogták le. Egyáltalában nem lettünk volna meglepve, ha őt viszik el, nem mintha bármilyen ok lett volna erre.

1953. október elején szabadultam, és másnap első dolgom volt, hogy telefonáltam a Köztársaság térre, az Ellenőrző Bizottság elnökének, hogy kérem vissza a párttagsági könyvemet. „Miért nem szóltál tegnap?! Tegnap hagytuk jóvá a kizárást!” De nagyon röviddel utána mégis visszakaptam a tagkönyvemet.

Amikor kijöttem a börtönből, az az ember, akit én megpróbáltam annak idején beagítani a pártba – aki akkor a svájci cégnek volt a képviselője –, akkor már az Elektronikus Mérőkészülék Gyár mérnöke volt. Hozzá fordultam segítségért. És oda kerültem három műszakos diszpécsernek a gyárba. Közben visszakaptam a párttagságomat, jelentkeztem a tizenhatodik kerületi pártbizottságban, és megszűnt a három műszakos munka. Ott valamit csináltam, de nem volt igazi, nem a régifajta pártmunka volt. És aztán találkoztam véletlenül az Andrássy úton a hatodik kerületi agitpropossal, de nem mert a pártszervezetbe behívni. Akkor volt a Hazafias Népfrontnak egy emelkedő időszaka, és ő az elitjébe került, és felvett oda munkatársnak. Ez 1954-ben volt. Ez agitprop munka volt. Jártam Pest megyét, Monort, a Népfront-megbízottakkal beszélgetni. Ott voltam egy évig. Aztán áthelyeztek a Belkereskedelmi Minisztériumba, és a belkereskedelemben logikus volt, hogy az eredeti szakmámba kerülök. Így kerültem az optikához mint boltvezető.

A Margit híd budai hídfőjénél lévő Ofotért boltban lettem üzletvezető. Ez valószínűleg 1955 ősze táján volt. A boltban nagyon kemény fegyelmet követeltem. A bolt nagyon ment, és minthogy jó optikus voltam, a tisztességes munkát megköveteltem. A műhelyben hárman dolgoztak, a boltban pedig, azt hiszem, négyen. Mindig minőségi munkát kaptak, akik oda bejöttek, aminek az lett az eredménye, hogy az SZTK-receptek száma nagyon rövid idő alatt a duplájára nőtt. Elment a híre. Én nem álltam a pult mögött, de ha egy szemüveget kiadtak, akkor megnéztem a szemüveget, és annak a szemüvegnek jónak kellett lennie. És csináltam azt, amit akkor még Pesten nem csinált senki, hogy elkezdtem fényképezőgépet részletre adni, amikor még másutt nem volt részlet. A szakszervezetek csináltak kiállítást a munkahelyeken, elvittek a kiállításra négy-öt-hat-nyolc készüléket, és eladták részletre. És ahogy beszédtek a részleteket, úgy egyenként kifizették.

1956. október huszonharmadikán [lásd: 1956-os forradalom] Mátraházán szabadságon voltam, egyedül. És ott hallgattam meg azt a bizonyos híres Gerő beszédet, és az első vonattal jöttem haza. Anyámék akkor már Mátyásföldön voltak, és én mindig vittem nekik valamit. 1956-ot természetesen abszolút ellenforradalomként éltük meg.

Amikor a feleségemet kirúgták Péter Gáboréktól, elhelyezték a MÉH-hez, ahol előadóként dolgozott [„MÉH” – *Melléktermék és Hulladék Egyesülés; 1950-ben hozta létre a Népgazdasági Tanács a Tollkereskedelmi Vállalat Melléktermék és Hulladékgyűjtő Főosztályából.* – A szerk.]. Onnan elkerült

a Filharmóniához, és a fiatal művészek és az Állami Hangversenyzenekar ügyeinek az intézője lett. Ő tulajdonképpen az ösztöndíjas fiatal művészeknek volt a pótmamája. A fiatal ösztöndíjasoknak volt egy meghatározott szereplési kötelezettsége. De hogy ez megvalósuljon, arról gondoskodni kellett. Ő szervezte a szerepléseiket. Ki kellett erőszakolni, azzal, hogy ez vagy az már régen nem volt pódiumon. Az Állami Hangversenyzenekar dolgait is intézte. Ő az igazgatóság tagja volt, Ferencsik mellett ült az igazgatósági üléseken [*Ferencsik János (1907–1984) – karmester.*]. Egy *mädchen für alles* volt. Ez jó volt, mert koncertekre járhattunk. Szerette, amit csinált. Nagyon jó kapcsolatban volt az emberekkel, a művészekkel. Szerették, én ennek számos jelét láttam.

Az Ofotértnél 1957 elején mentem el. Akkor magasabb fizetést ajánlottak nekem az Ofotértnél, és kevesebért mentem el az Elektroimpexhez, a közgazdasági osztályra. De már az első hónapban megkaptam azt a fizetést, amit az Ofotértnél ígértek, ha ott maradok. A közgazdasági osztályon elemző munkát végeztem. Különböző külföldi katalógusok alapján, hasonló technikai adottságú rádiókészülékeknek a jellemzőit összehasonlítva kellett kiszámolni, hogy mennyi lehet ennek a beszerzési ára ott, mennyiért ajánlhatjuk ki. Aztán amikor az optikai osztály helyettes vezetői posztja megürült, oda tettek engem. Azt kell mondanom, a kollégák egy része nem örült, hogy szakember került az élre. 1960 végén vagy 1961 elején kaptam egy nagyon hosszú útra megbízást: Ghana – Guinea – Nigéria – Sierra Leone és Dél-Afrika. Azt hiszem, hogy ez három hónap volt. A feladat az Elektroimpex képviselőiteinek meglátogatása, piackutatás, eladás, exporttevékenység volt.

Amikor hazajöttem – ez március vagy április eleje volt –, akkor Kairóba küldtek. A követségre kerültem, titkárnak a kereskedelmi kirendeltségre, aminek a neve az volt, hogy a Magyar Nagykövetség Kereskedelmi Osztálya. Mi egy másik épületben voltunk, de például ugyanúgy adtunk ügyeletet a követségen, mint a követségiék. És az útlevelünk sem civil útlevél volt. A kereskedelmi kirendeltségen volt a tanácsos, voltunk négyen titkárok, mindenkinek megvoltak a saját vállalatai. Az enyém volt természetesen az Elektroimpex, az Artex és ha jól emlékszem, a Metallimpex és még néhány más vállalat. Ezek ügyeit kellett intéznie. Volt egy titkárnő, aki az adminisztrációt csinálta, és a levelezéseket intézte, és volt a főnöknek egy arab titkárnője, aki nagyon szépen beszélt franciául is. A tanácsosnál állandóan szólt a rádió a lehallgatók miatt. Miután én magyar filmeket is el akartam helyezni, erre a legjobb volt az egyiptomi tévé, amelynek a főnökével igen-igen szoros kapcsolatom alakult ki.

A feleségem Kairóban dolgozott egy ideig a kirendeltségen, és volt a Medimpexnek – ez egy gyógyszerekkel foglalkozó exportvállalat – is egy kirendeltsége, ott is dolgozott egy darabig. Én egyiptomi fontban kaptam a fizetésem, ő csak forintban kaphatta. Hogy miért, nem tudom. De a lényeg az volt, hogy volt valami, amit csinált.

Kairóban kitűnő körülmények között laktunk. Olyan körülmények között, hogy amikor azt a lakást megláttuk, a feleségem megkérdezte a kirendeltségvezető tanácsost, hogy ezt így lehet? Volt egy árkádos előtér, az árkád választotta el az előtértől a szalon részt, ahol volt egy ülogarnitúra, egy dohányzóasztal. Kértünk könyvespolcot, ami szokatlan dolog volt. Volt egy ebédlőrész, az ebédlő-, konyha-, fürdőszobarészt egy folyosó választotta el a lakórésztől, aminek a végén volt a hálószoba és még két hálószoba. Volt egy nagyon szép erkély ülogarnitúrával, amilyen náluk szokásos. Ez egy bútorozott lakás volt, a lakbér annyi volt, mint amennyi az én fizetésem. Ezt persze a követség fizette. És volt kocsim.

A fizetésem a magyar viszonyokhoz képest kitűnő volt, de mi az első szabadságra tíz egyiptomi font tartozással jöttünk haza. Mert mindent meg akartunk nézni, és mindenhova el akartunk menni, ahova csak lehetett. Tisztességesen éltünk természetesen, ahogy ezt ott kellett. Vendégül láttunk és vendégségbe jártunk, és ha Pestről jöttek, azokat természetesen vacsorára vagy ebédre vártuk. De mindent meg akartunk nézni, és még egyszer meg akartunk nézni. Szemben a többiekkel, akik közül senki nem csinálta azt, amit mi csináltunk. Mi voltunk Luxorban is, ami nagy dolog volt. Én hivatalosan, de a feleségemet elvittem, és kifizettem természetesen a fele szállásdíjat is. De ezt csak egyedül én csináltam. Csak egy kocsira valót spóroltunk meg, viszont élményekben jelentősen gazdagodtunk. Hajóval jöttünk haza, nem repülővel – ami kötelező lett volna. Alexandria, Rodosz, Athén, Pireus, Velence, azután mentünk a kocsierő Kölnbe. Végül Franciaországban keresztül jöttünk haza. Itthon már kevesebb pénzünk volt, és a Taurusból lett először egy Skoda, a Skodából lett egy Trabant.

A helyiekkel nem igazán volt kapcsolatunk. Még az arab titkárnővel sem. Rajta kívül volt egy sofőr, Mohamed, és volt azon kívül még két ilyen tedd ide, tedd oda ember. Csak a kirendeltségen dolgozókkal és magyarokkal érintkeztünk, annyira, amennyire. Inkább a kint dolgozó, hozzánk hasonló érdeklődésű emberekkel voltunk kapcsolatban. Az egyik aztán később a Gorkij iskolának lett az igazgatója. A felesége, akivel egyébként ma is nagyon jó viszonyban vagyok, a János tanárnője volt. Ők tanították angolul azokat az arab diákokat magyarra, akik később a gödöllői mezőgazdasági főiskolára mentek.

Még Kairóban voltunk, amikor János egyszer írt, hogy ekkor költözzünk, így intézd a szabadságodat. Ez 1963-ban volt. Akkor cseréltük el a Podolin utcai lakást a Hegedűs Gyula utcai lakásra, ami lényegében ugyanolyan volt, mint a Zichy Jenő utcai, tehát két szoba, nagyon barátságos, az erkély helyett egy kiszögelléssel, ahova a növények kerültek. Szép volt. 1987-ben maradtam egyedül, és azt hiszem, 2001-ben költöztem ide, azért mert a Jánosék a Gyarmat utcába költöztek, én időszedtem közben, talán helyesnek találták, ha közelebb vagyok.

1964 augusztusában jöttünk haza Kairóból. Amikor visszajöttem, nem az Elektroimpexhez mentem, hanem az Artexnél helyezkedtem el. Az Artex mindennel foglalkozott. A „száritott hangyától” kezdve képekig, terítőig, bútorig mindennel. Vagonszámra szállítottunk modern bútorokat a Szovjetunióba, Franciaországba, Svédországba és mindenfelé.

Mire visszajöttünk Kairóból, a Filharmónia átalakult, és aztán nem sok idő múlva a feleségem nyugdíjba ment. Talán még egy évet sem dolgozott már ott. Tulajdonképpen nagyon neheztelt rám, amiért erre rábeszéltem. Nagyon nehezen tűrte. Mindig tevékeny, a mások irányába nyílt, befogadó ember volt, és a kairói három évvel kiesett mindenből, és nem találta meg a helyét még egyszer. Közben cukorbeteg is lett. Sokszor volt kórházban. Először gyógyszeres kezelést kapott, aztán hamar jött az inzulin. De azért még akkor is utaztunk, mentünk, és vittük az inzulint.

Igyekeztünk minden évben külföldre menni, ez valahogy folytatása volt tulajdonképpen a kairói három évnek. Két gyönyörű utunk volt. A legszebb az volt, amikor a Loire völgyén mentünk végig autóval. Aztán voltunk az Óriás-hegységben [Karkonosze], a cseh–német–lengyel határon egy üdülésen, és akkor persze a régi cseh városkákat is megnéztük. Aztán voltunk az NDK-ban: Lipcse, Erfurt. Volt egy szép erdélyi körutunk is kettesben. Vállalati üdülésekre is jártunk. Az óriás-hegységi üdülés is az volt. Országon belül pedig például Miskolc-Tapolcán. Ott kétszer is. Volt egy finn faház a Bükkben, a Galya-tető alatt, ott is voltunk. Aztán voltunk a Lövérékben is. Voltunk Gyulán.

1971-ben mentem el nyugdíjba. Akkor kerültem az Intertouristhoz, tolmácsként, és „mindössze” huszonegy évig voltam ott. Én intéztem minden idegen nyelvű levelezést és a tolmácskodást is. Az Intertourist lassan megszűnt, mert megszűntek a devizakötöttségek, és így az Intertourist jelentősége is megszűnt. Lassan felszámolódtak a boltok, de az én szerepem egyáltalán nem csökkent, mert a Csemege megvásárolta az Interouristot, és ott is szükség volt a nyelvtudásomra. Huszonegy évig volt, nyolcvanhét éves koromig voltam ott, amikor a Csemege kiköltözött a Szép utcából a Késmárk utcába

1995-ben jöttem el, nem is tudom, mivel, de elmúlt az idő. Olvastam. Nyilván végre megint olvashattam. És elkezdtem koncertekre járni megint. Aztán nem sokkal utána, hogy eljöttem, volt egy olyan utam, ami másfélmillió forintba került. Kiel, Stockholm, Tallin, Pétervár, Oslo, Koppenhága, aztán a norvég fjordok. Ez egy nagyon-nagyon szép út volt hajóval. Aztán meg akartam nézni az északi gótikát, és Drezdán keresztül fölmentem Lübeckbe. Utoljára tavaly voltam külföldön, egy hétig Brüsszel, Gent, Brugge, Antwerpen. Az unokám, Andris egy vezetőképző tréningen volt egy hétig, és megbeszéltük, hogy találkozunk Brüsszelben, béreltünk kocsit, és körbejártuk Belgiumot. Azt megelőzőleg voltam egy hétig Toscanában, elbúcsúztam Firenzétől – három napig jártam Firenzét – nagyon szeretem –, utánam jött Andris és a felesége, találkoztunk Firenzében, akkor még három napig jártuk Toscanát és Umbriát.

A én baráti köröm a házasságommal eltűnt. Aztán a zenélés is abbamaradt a háború után. A kvartettből ketten elpusztultak. Miután én össze-vissza muzsikáltam Pesten, így adódott, hogy 1945 után egyszer elhívtak valamiféle kvartettezésre. Én nem tudok kilencvenkilenc százalékon élni, csak százon. Így százon voltam én párttag is. És ahova hívtak, az a légkör olyan idegen volt tőlünk, és olyan távol volt a lehetőségeinktől is, hogy úgy éreztem, ebben a körben én nem élhetek, én oda nem mehetek. Ez valahol a Hűvösvölgyi út tájékán volt, egy nagyon jómódú társaság. Ez nem az én világom. És ezzel megszűnt a kvartettezés.

És mindkettőnk munkája hajnaltól éjszakáig tartott. Tehát koncertekre sem jártunk. Viszont amikor engem fölmentettek a minisztériumban, és átkerültem a gyermekvédelmi osztály élére, akkor rögtön megpróbáltam ügyeletet vállalni, mert akkor kötelező volt a rendőrségi és tűzoltósági ügyelet egy koncerten, és akkor elkezdődött a koncertre járás. Hiányzott a zenélés, és nagyon sokszor hangzott el egy szemrehányás: nem így képzeltem a nyugdíjas életet, hogy a hegedűt nem veszed elő. Nem tudtam, nem futotta belőlem.

János fiam a Gorkijba járt végig, 1956-ig, amíg a Gorkij meg nem szűnt. Akkor érettségiző osztályként az Abonyi utcai leányiskola fogadta be [*A volt zsidó gimnázium épületének Abonyi utcai szárnyában az 1955-56-os tanévben általános leánygimnázium létesült, amely a következő tanév során megszűnt Maxim Gorkij magyar-orsz iskola végzős osztályaival bővült. – A szerk.*]. Ott érettségizett 1957-ben, és ment az orvosi egyetemre, és sebész lett. A felesége történelem-tanár. A Váci úton, a Bolyai Szakközépiskolában kezdett. Nem sokáig tanított ott, talán két-három évig, most már nagyon régóta a Radnótiiban tanít. Az egyik unokám, az Andris 1969-ben született, a húga 1971-ben.